

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Maart 1973

Jaargang 72 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 3

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

TEVENS ORGAAN VAN DE RIJKSDIENSTEN VOOR DE MONUMENTENZORG
EN VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK, ALSMEDE VAN DE
NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Redactie

Hoofredacteur Drs. J. F. van Agt
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg
Broederplein 41, Zeist, telefoon 03404-21844

Redactieraad

Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Mr. J. Korf,
D. F. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. J. G. N. Renaud,
Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

Bescherming der Nederlandse buitenplaatsen
Rapport over de noodzaak tot bescherming en veiligstelling
der historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land

Blz. 1

JHR. H. W. M. VAN DER WYCK

Heemstede bij Houten

Blz. 13

K. T. MEINDERSMA

Offerblokken in Nederland

Blz. 23

BESCHERMING DER NEDERLANDSE BUITENPLAATSEN

RAPPORT OVER DE NOODZAAK TOT BESCHERMING EN VEILIG- STELLING DER HISTORISCHE BUITENPLAATSEN, PARKEN EN ERVEN IN ONS LAND *

I. DE PROBLEMATIEK ¹

De kennis der ontwikkeling van de Hollandse buitenplaatsen is sinds de publikaties ² van jhr. Van Sypesteyn en Leonard Springer uit het begin van deze eeuw in sterke mate uit de belangstelling geraakt. Thans is men na een halve eeuw, waarin geen diepgaande studie aan dit onderwerp werd gewijd, tot het niveau van een bijkans onbeoefende wetenschap teruggevallen. De natuurlijke consequentie is de nu bestaande onbekendheid met — en vervreemding van deze materie. Bij het streven de landschappelijk aangelegde buitenplaats in stand te houden treedt dit op zijn onbarmhartigst aan het licht, en daar wij in ons land met dit landschappelijk aangelegde type het meest te maken hebben, kon de situatie niet ongunstiger zijn. In principe wekt deze toestand verbazing. Van ouds is immers het park in vele opzichten zelfs belangrijker geacht dan het landhuis, steeds heeft het de algemene belangstelling getrokken.

Fürst Pückler-Muskau formuleert in zijn werk „Andeutungen über die Landschaft Gärtnerei” (Stuttgart, 1834) de plaats die het landhuis in een landschapspark inneemt als volgt: gebouwen moeten zich in het landschap als het ware er mede verweven voordoen. Zij zijn slechts te beschouwen als onderdelen van het geheel en moeten hun schilderachtige werking bewaren waarmee zij op hun beurt het landschapsschoon verhogen.

* Dit rapport is op 4 januari door het bestuur van de K.N.O.B. toegezonden aan de staatssecretaris van C.R.M. De tekst van de begeleidende brief luidde als volgt:

„Uit bezorgdheid over de toekomst van de historische buitenplaatsen en parken in ons land heeft het bestuur der Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zich beraden over de mogelijkheden tot bescherming en veiligstelling van deze even kwetsbare als onvervangbare complexen, die door onvoldoende aandacht en zorg met algehele ondergang worden bedreigd. Het onderhavige rapport is gebaseerd op de bevindingen en aanbevelingen van een speciaal hiertoe ingestelde commissie van advies, waarvan de veelzijdige samenstelling uit deskundigen van particuliere en overheidsinstanties de garantie vormt voor een zo breed mogelijke door-

Sinds de jaren dertig heeft men zich definitief van de buitenplaats in zijn totaliteit afgewend. Was het onderhoud tussen de eerste wereldoorlog en crisis in vele gevallen nog redelijk mogelijk, in de jaren die aan de tweede wereldoorlog voorafgingen, maar vooral erna heeft men het normale onderhoud aan de parken moeten staken. Een andere weg werd ingeslagen: De parken gingen men thans naar bosbouwkundig economische maatstaven beheren waarbij hun wezenlijke structuur en hun band met het verleden niet meer als waardevol werd erkend. Men mag zich nog gelukkig prijzen dat deze aanvechtbare maatstaven slechts met mate zijn toegepast. Het overgrote deel der buitenplaatsen is onberoerd gebleven doch wel ten prooi gevallen aan een grote verwaarlozing. Hoewel in ons land de buitenplaats veelal is aangelegd in de landschapsstijl, die — meestal een latent aanwezige oudere formele aanleg verhullend — wel enige verwaarlozing kan trotseren, zijn daaraan toch grenzen. Geen of onoordeelkundige vellingen doen de uitzichtassen en doorzichten dichtgroeien en bederven de compositie. Het accent wordt aan het lanenstelsel ontnomen, temidden der bossen gelegen weiden worden ingeplant. De aanleg wordt dan spoedig feitelijk een rimboe. Wanneer daarenboven nog het zware hout van de lanen, die de structuur van het park dragen, versleten

lichting en aanpak van de problematiek. Met de aanvaarding en verspreiding van dit rapport hoopt het bestuur een bijdrage te hebben geleverd aan de spoedige totstandkoming van de noodzakelijke maatregelen tot wettelijke bescherming en feitelijke veiligstelling van de historische buitenplaatsen en parken in ons land”. (Zie ook de verantwoording over de samenstelling en werkzaamheden van bovengenoemde commissie en de totstandkoming van het rapport op blz. 11-12).

¹ © 1973 jhr. drs. H. W. M. van der Wyck.

² Jhr. C. H. C. A. van Sypesteyn, *Oud-Nederlandsche tuinkunst*, Den Haag 1910. — L. A. Springer, *Oude Nederlandsche tuinen*, Haarlem z.j. — J. T. P. Bijhouwer, *Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen*, Amsterdam ²1946. — R. van Luttervelt, *De Stichtische lustwarande*, Amsterdam 1949.

raakt, is het einde bereikt. Het stramien volgens hetwelk het park is aangelegd zal spoedig zodanig vervagen dat onderkenning niet meer mogelijk is, waardoor het herstellen van de oorspronkelijke opzet onmogelijk wordt, wanneer — wat meestal het geval is — geen ontwerp-tekening aanwezig is.

Thans, na bijna een halve eeuw verwaarlozing en vaak onoordeelkundige behandeling, lijkt het hoog tijd in te grijpen en nog te redden waar te redden valt. Nog zijn op vrijwel alle buitenplaatsen de structuren herkenbaar. Behalve landschappelijke en 18de-eeuwse formele rechtlijnige composities (deze laatste al dan niet met latere aanleg verweven) bleven ook enige 17de-eeuwse parken in opzet redelijk bewaard. Binnen luttele jaren zal dit alles echter voorbij zijn. Het zware hout is in vele gevallen op, of voor een belangrijk deel reeds geveld. Vaak houden nog slechts enkele eenzame exemplaren de herinnering levend aan de lanen en singels van weleer. Weldra zullen ook zij gevallen zijn. De belangrijke functie van het bij uitstek onontbeerlijk bestanddeel het akkermaalshout, in de oostelijke provinciën het eikenhakhout, wordt niet onderkend. Hoewel het vroeger mooie inkomsten afwierp is het door de moderne ontwikkeling verdrongen en waardeloos geworden. Nu het 25 jaar lang niet meer is gehakt en door bosbouwkundigen veroordeeld werd tot telgen op te groeien, is ook hierdoor in de bossen een chaos ontstaan, die de gehele aanleg in gevaar brengt. Het akkermaalshout dient namelijk als opvulling die afwisseling aan het terrein geeft en de blik op gewenste punten tegenhoudt. Om zijn zuivere gedaante te bewaren moet het om de tien jaar gerooid worden.

Resumerend zou men moeten vrezen dat de buitenplaats haar bestaansrecht volledig had verloren, ware het niet dat zij nieuwe redenen van bestaan in onze maatschappij kon putten uit de recreatie — iets wat Van Tienhoven in 1906 bij de oprichting van de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten reeds heeft ingezien.

Dank zij de monumentenregistratie lijken de monumenten van geschiedenis en kunst uitstekend beschermd. Het moet echter niet uit het oog verloren worden, dat, hoewel de buitenplaatsen als materie onder de Monumentenwet vallen, deze niet als zodanig geregistreerd worden. In vele gevallen geschiedde dit wel met het landhuis, doch niet met zijn historisch erbij behorende aangelegde omgeving. *Zo is dus de organische samenhang van huis en park, die een onverbre-*

kelijk geheel vormt, tot dusver niet erkend en daardoor onbeschermd gebleven.

Dit feit is des te ernstiger omdat men, zoals gezegd, geen inzicht in de historische ontwikkeling der buitenplaats heeft. Het feit dat wij voor een terra incognita staan noopt met de aanpak van de klassering zeer omzichtig te werk te gaan. Een grote zee van materiaal — zowel kaarten, schilderijen, plattegronden, als rudimenten van de inmiddels vergane formele aanleg — moet worden bijeengebracht en kritisch onderzocht. Voorbarige conclusies kunnen tot resultaten leiden die, ondanks goede bedoeling, even lachwekkend als tragisch zijn. De tijd dringt echter, indien men nog iets wil redden!

De grootste bedreiging van deze cultuurmonumenten is de dynamiek van onze tijd. In de planologie kunnen eenmaal aangenomen streeken- en bestemmingsplannen bezwaarlijk gewijzigd worden.

Tot nu toe heeft — naast de bescherming van het huis — de natuurbescherming de volle aandacht gekregen. Men zal zich evenwel niet hier toe kunnen blijven beperken. Een daadwerkelijke belangstelling voor beheer en onderhoud van het geheel dat uit park en huis bestaat en die — zoals reeds vermeld — sinds 1914 niet meer aan de Hollandse buitenplaats geschonken werd, kan niet langer straffeloos ontbeerd worden.

Een goed opgezette registratie dient de hechte basis voor de bescherming te vormen. Hier ligt een taak voor de overheid. Daartoe zullen de oude buitenplaatsen niet meer primair uit bosbouwkundig economisch oogpunt mogen worden beschouwd.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Staatsbosbeheer in samenwerking met de Vereniging tot behoud van Natuurmonumenten in Nederland, de Bond Heemschut en de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming zullen meer dan tot nu toe het geval is geweest het als hun taak moeten beschouwen de buitenplaats in haar samenhang te beschermen, te herstellen en in stand te houden. Het betreft hier immers een gewichtig deel van ons verleden dat een kostbaar bezit vormt in onze moderne samenleving.

Richtlijnen voor de bescherming van de Nederlandse buitenplaatsen

Omschrijving begrip buitenplaats

Onder een buitenplaats wordt, in aanvulling op de omschrijving welke wordt gegeven in art. 1

van de Natuurschoonwet, verstaan: een landhuis met bijgebouwen en toebehoren, gelegen in een formele aanleg of in een landschapspark ³.

Deze elementen dienen als een onafscheidelijk geheel te worden gezien ⁴. Oude bestaande dimensies met betrekking tot de buitenplaats dient men in ere te houden en men behoort er hoogst voorzichtig mee om te gaan ⁵.

Als sequeel moeten in dit geval ook gezien worden de honorifieke rechten. Algemeen bekend is dat onder het oude recht het recht op herenbank in de kerk een bestaand en erkend recht was, hetgeen tevens tot de registratie gerekend dient te worden.

Het ontstaan kan ontleend zijn aan: de heer van een heerlijkheid hetzij een ambachtsheerlijkheid of een hoge heerlijkheid of de bezitter van het collatierecht als rechtsopvolger van de kerkstichter. Ook kan het gebonden zijn aan een belangrijk huis — gewoonlijk een ridderhofstad of havezathe — maar in ieder geval een notabel huis.

In deze richtlijnen gaat het met name om het laatste. Recht op herenbank, verkregen onder een vroegere rechtsorde is als recht nooit afgeschaft. Dergelijke verkregen rechten blijven bestaan, indien zij niet uitdrukkelijk bij de wet zijn opgeheven ⁶.

Hetzelfde geldt voor het recht aan een bepaald aanzienlijk huis verbonden op een speciale grafkelder, — want het eigendomsrecht op die graf-

kelder staat los van het feit of er nog in begraven mag worden — afgezien in gevallen waarin dit eigendomsrecht op enigerlei wijze uitdrukkelijk is opgeheven.

Wettelijke mogelijkheden tot bescherming

De *Monumentenwet* biedt mogelijkheid tot bescherming, niet alleen van het landhuis en opstallen, doch eveneens van het park.

De *Monumentenwet*: Hoofdstuk I art. 1b.

Deze wet verstaat onder monumenten:

1. alle vóór tenminste vijftig jaar vervaardigde zaken, welke van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun volkskundige waarde;

2. terreinen, welke van algemeen belang zijn wegens daar aanwezige zaken als bedoeld onder 1;

3. alle zaken en terreinen, welke van algemeen belang zijn wegens aan die zaken en terreinen verbonden geschiedkundige herinneringen.

Deze wet verstaat onder: stads- en dorpsgezichten:

Groepen van onroerende zaken, hieronder begrepen bomen, wegen, straten, pleinen en bruggen, welke met een of meer tot de groep behorende monumenten een beeld vormen, dat van algemeen belang is wegens de schoonheid of karakter van het geheel.

³ Onder bijgebouwen moeten niet alleen de bouwhuizen worden gerekend, doch mede dienstwoningen, zoals rentmeesters-, tuinbaas- en arbeiderswoningen, schuren, molens, boerderijen, ijskelders, oranjerie- en bedrijfsgebouwen en opstallen — zoals in de moestuin —. Onder toebehoren moet worden verstaan: „tuinsieraden”, die historisch op de plaats thuishoren, zoals beelden, banken en ornamenten, bruggen en tuinpaviljoenen, voorts hekken, poorten en muren. — Onder de formele aanleg wordt verstaan de parkaanleg volgens geometrische figuren, zowel de l'époque (17de en 18de eeuw) als in „Franse neostijl” (einde 19de en aanvang 20ste eeuw). — Onder de landschappelijke aanleg wordt verstaan de parkaanleg die de natuur vaak op romantische ideale wijze zocht na te bootsen. Grillige en gebogen lijnen zijn kenmerkend voor deze aanleg. Hoewel alles op toevallige, uit de natuur voortgekomen wijze lijkt te zijn ontstaan, bepalen zorgvuldig geconstrueerde, door coulissen begrensde en met boomgroepen gestoffeerde uitzichtassen en doorzichten over waterpartijen en weiden, de constructie van het park.

⁴ In het commissoriaal voorstel, waaraan het tweede deel van dit rapport is ontleend, worden in aansluiting op het begrip historische buitenplaats ook de begrippen historisch park en historisch erf geïntroduceerd. Deze

worden als volgt omschreven: Wanneer wel een formele aanleg of een park in landschappelijke stijl aanwezig is, zonder dat hierbij ooit een landhuis met eventuele bijgebouwen behoort heeft, zou de commissie niet van een historische buitenplaats maar van een *historisch park* willen spreken. Het begrip *historisch erf* bezigt de commissie tenslotte ter aanduiding van een historisch landhuis, boerderij of hofstede met zijn directe „tot de huishouding behorende” omgeving. Tot het erf kunnen onder meer worden gerekend: moestuin, siertuin, boomgaard, huisweide, heembos enz.

⁵ De desastreuze bemoeiingen tot verfraaiing van het Pietersplein te Rome, die hun culminatie vonden in de openlegging van een brede boulevard in de richting van de Tiber hebben dit meest beroemde plein der Christenheid voor eeuwig van zijn effect beroofd. Deze onderneming zij een waarschuwing die ons er voor moge behoeden een oude weg te verwoesten, die juist de ongewilde beschouwer het uitgangspunt geeft deze buitenplaatsen in hun eigenlijk reliëf te zien.

⁶ Jurisprudentie A. S. de Blécourt en H. F. W. D. Fisscher, *Kort begrip van het Oude Vaderlands Burgerlijk Recht*, 7 1967, 46, „kortweg zegt men: verkregen rechten worden geëerbiedigd”.

De *Natuurschoonwet* 1928 biedt ook mogelijkheid tot bescherming niet alleen van de bossen, doch eveneens van de buitenplaats.

Art. 1. Deze wet verstaat onder landgoederen: geheel of gedeeltelijk met bossen of andere houtopstanden bezette terreinen — daaronder begrepen die, waarop een buitenplaats voorkomt — voor zover het blijven voortbestaan van die terreinen in de bestaande toestand voor het behoud van het natuurschoon wenselijk wordt geacht.

De *Boswet* biedt eveneens mogelijkheden tot bescherming:

Art. II. Ter bewaring van bossen en andere houtopstanden, kan onze Minister aan openbare lichamen alsmede aan verenigingen en stichtingen van algemeen nut geldelijke bijdragen uit 's lands kas verlenen; hij kan aan de toekenning voorschriften verbinden. Bij de beoordeling van subsidie-aanvragen spelen een rol de kosten van aankoop van het bezit, het tijdstip van de verwerving, de kosten van herstel indien het bezit in verwaarloosde staat verkeert, alsmede de jaarlijkse ontvangsten en uitgaven.

Hoewel hier over buitenplaatsen niet wordt ge-
rept, zouden wij toch van deze regelingen kunnen profiteren. Zij zullen de basis voor een subsidie-beleid kunnen vormen.

De *Wet op de Ruimtelijke Ordening* tenslotte kan middels de bestemmingsplannen buitenplaatsen wel beschermen, echter zij gaat in de praktijk tot op heden voorbij aan hun cultuurhistorisch aspect.

Wat en hoe te registreren

De registratie van de buitenplaatsen zal in enkele gevallen verder moeten gaan dan tot nu toe voor de gebouwde monumenten werd toegepast. Er bestaat geen noodzaak ieder detail te beschrijven en op kaart weer vast te leggen ⁷. Het belangrijkste is de hoofdstructuur ⁸ in beschrijving en kaart weer te geven, daarnaast dient de registratie zich tevens te richten op de dendrologische struc-

⁷ In tegenstelling tot de registratie van op zichzelf beschouwde gebouwen, waarbij de foto de hoofdrol speelde, zal bij de registratie van de buitenplaatsen de kaart de belangrijkste taak vervullen. Onontbeerlijk zal deze kaart ook blijken te zijn in verband met de rechtszekerheid ten opzichte van de eigenaar, aangezien deze in een oogopslag een overzicht geeft van de omvang van het beschermde terrein en van de te beschermen structurelementen.

⁸ Onder de *hoofdstructuur* verstaan wij bij een formele aanleg de assenconstructie, waarbij de hoofdas de centrale rol vervult. De assen gaan meestal van het

tuur en samenstelling van lanen, singels, boomgroepen, solitaire bomen en bospercelen.

Organisatie

Inventarisatie geschiedt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in tweeledige zin: cultureel - bosbouwkundig.

In verband met de bijzondere aspecten van de onderhavige inventarisatie uit het oogpunt van monumentenzorg, bosbeheer en natuurbescherming zijn verschillende zaken gewenst.

In de beleidssector dienen

a. een of meer buitenplaats-deskundigen aan de Monumentenraad te worden toegevoegd;

b. de bestaande Rijkscommissie voor de Monumentenzorg (afd. II) met deze taak belast te worden.

In de onderhouds- en recreatieve sector dient eveneens van deskundigen gebruik gemaakt te worden.

De Monumentenraad zal niet alleen advies omtrent de aanwijzing van de monumenten aan de Minister uitbrengen, maar ook advies betreffende herstel. Voorts zal de verworven wetenschap moeten worden vastgelegd in geïllustreerde beschrijvingen en wel ingedeeld naar de aard van het landschap.

Registratie als basis voor een verantwoord aankoop- en subsidiebeleid

Het tot dusver gevoerde aankoopbeleid, dat in de gegeven omstandigheden alle toejuiching verdient, zal zeker nog efficiënter gevoerd kunnen worden zodra het inzicht in en het overzicht van de materie duidelijker geworden zijn.

Aangezien de eigenaren van de parken die tot beschermde buitenplaatsen zullen worden verklaard reeds voor extra zware lasten staan, is het redelijk hun bij herstel 100% subsidie toe te kennen ⁹.

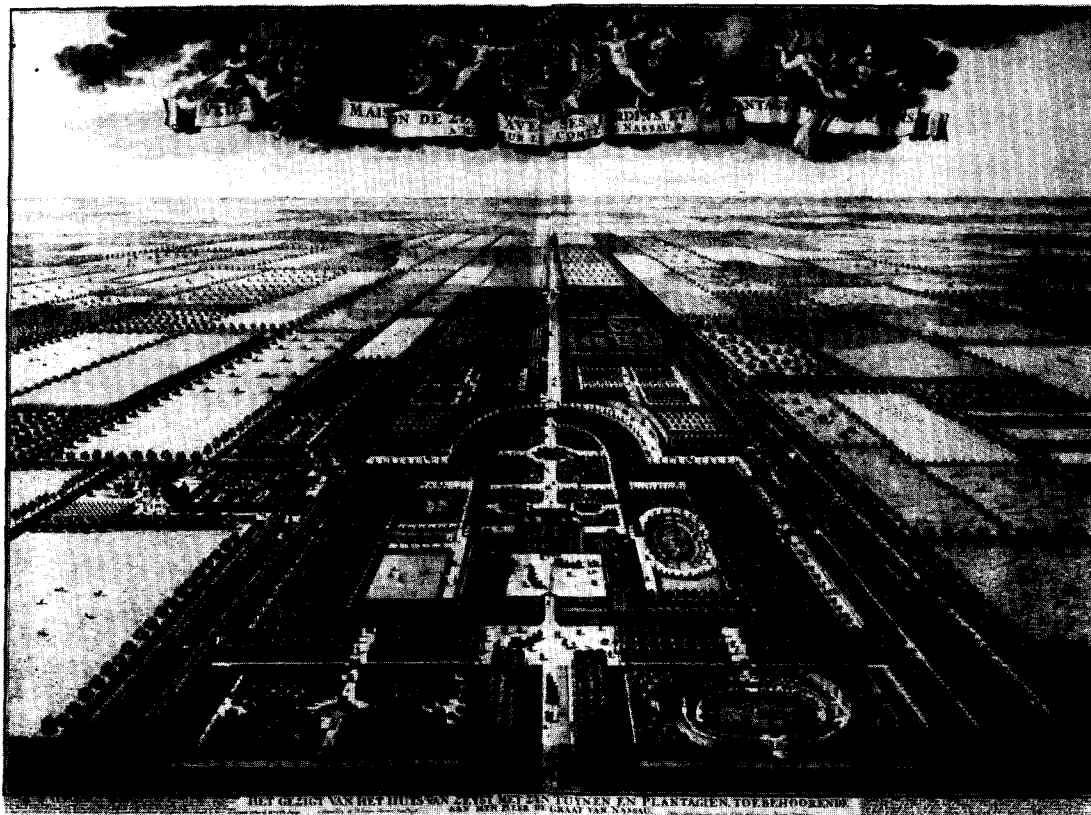
landhuis uit of lopen daarop toe. Ook kunnen zij door kanalen gevormd worden. — Onder de *hoofdconstructie* van een landschappelijke aanleg verstaan wij de natuurlijke aanleg die — moge het effect toevalligheid voor spiegelen — aan een assenstelsel vanuit het landhuis en in het park gebonden is; boomgroepen met kleurschakeringen waaronder bij voorkeur exoten, vijvers en weiden met grillig randverloop, bouwland en gebouwen vormen hier op quasi-natuurlijke wijze een romantisch geheel. De structuur kan mede worden ondersteund door al of niet natuurlijk heuvelachtig terrein.

⁹ Zij kunnen immers voor de hun toebehorende bos-

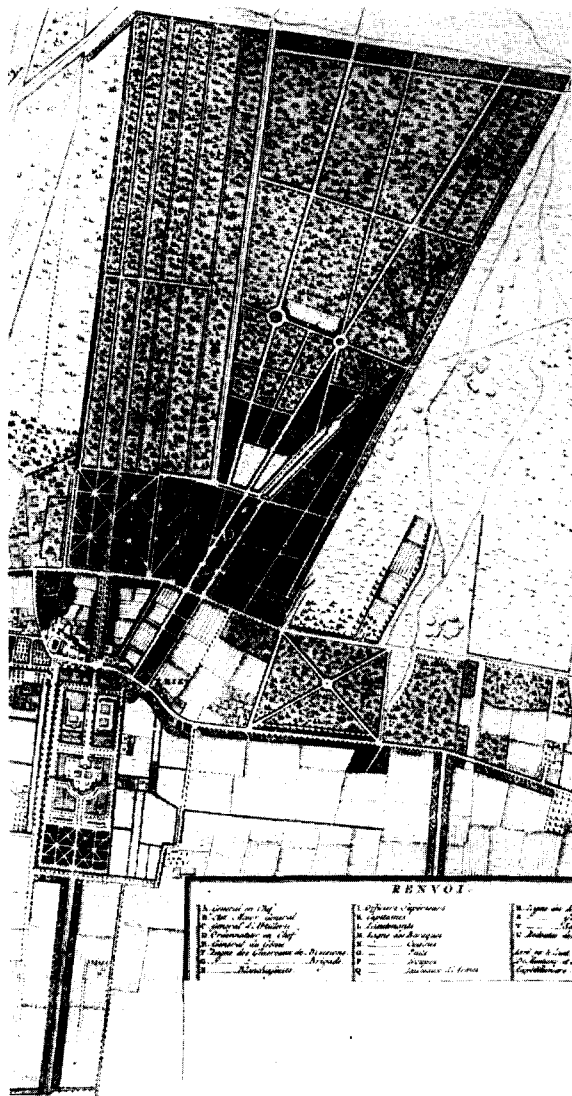

Afb. 1. De buitenplaats Linschoten bij Woerden in de jaren dertig.

(Foto E. A. Canneman)

Afb. 2. Zeist, vogelvlucht, slechts een gedeelte van het park weergevend. Gravure D. Stoopendaal ± 1700.

Afb. 3. Zeist, detail gegraveerde kaart van \pm 1805. Onderaan werd de kaart verlengd terwille van de weergave van de 5 km lange hoofdas.

Afb. 4. Zeist, luchtfoto van de huidige toestand, aangevuld met kaartmateriaal.

(K. L. M. Aerocarto en Topogr. dienst)

Afb. 5. De bank van ter Meer in de hervormde kerk te Maarsssen. Het volgende citaat naar aanleiding van de restauratie van de hervormde kerk te Terborg spreekt voor zich zelf: „Een hernieuwd initiatief. De eindspurt wordt ingezet. Telefoneren naar deze, een gesprek met die, een derde nog eens achter de broek aan. De handen uit de mouwen we slepen zelf de oude Wisch-bank de kerk uit. Met zo'n opstakel kunnen we niet in onze maag blijven zitten” (Ds. P. Lootsma, *Kerkleven in Oostgelderland*, Ring Doetinchem 26.10. 1972). (Foto Monumentenzorg)

Conclusie

Naar aanleiding van deze richtlijnen dienen twee zaken direct te worden aangepakt:

1. a. Op korte termijn moeten voorzieningen worden getroffen voor het behoud van *de 7 Nederlandse buitenplaatsen* die op het congres „Jardins historiques” te Fontainebleau voor bescherming werden aanbevolen (zie hierna Bijlage). Zodoende wordt een begin gemaakt met het behoud van een klein aantal zeer belangrijke buitenplaatsen en worden alle middelen geconcentreerd op het stuiten van de aantasting die deze bedreigt of die reeds ingetreden is. — b. Met spoed dient daarnaast een klein ambtelijk apparaat in het leven geroepen te worden opdat een begin met de *registratie* van alle op dit gebied in aanmerking komende monumenten gemaakt wordt. — c. Bij het beheer van een historische buitenplaats dient het accent gelegd te worden op het handhaven dan wel herstellen van de historische parkaanleg, waarbij de statigheid van het houtbestand een voorname plaats inneemt. Moderne bosbouwkundig-economische beheersmaatstaven vormen in de meeste gevallen een ongeschikte grondslag voor een verantwoord beleid.

2. De hierboven naar voren gebrachte wensen zullen moeten steunen op nadere voorzieningen, waarvan de organisatie op wettelijke of ministeriële basis buiten de competentie van opsteller dezes ligt. E.e.a. wordt in deel II nader uitgewerkt.

Bijlage

Lijst van te beschermen Nederlandse buitenplaatsen wier kwaliteit boven het nationaal niveau uitgaat, door de samensteller opgesteld voor het eerste „colloque sur la conservation et la restauration des jardins historiques” georganiseerd door ICOMOS en IFLA te Fontainebleau, september 1971.

Formeel aangelegde buitenplaatsen:

1. *Zeist*. Omstreeks 1700 volgens een geconcentreerd assenstelsel aangelegd. De lengte van de hoofdas bedraagt niet minder dan 5 km, as, singels en grachtengordels vallen nog af te lezen. Een in 1837 door J. D. Zocher jr. geschapen landschappelijke aanleg achter het huis speelt voor zover nog bestaande een ondergeschikte rol.

2. *Heemstede* bij Houten. Omstreeks 1700 volgens een zeer harmonieus geconcentreerd assenstelsel aangelegd. Een der beste voorbeelden (in het meest ideale geval) reeds gebruik maken van de 50%-regeling die door het Ministerie van Landbouw wordt gehanteerd en voor nog te bebossen ter-

hoe Franse vormen aan Hollandse smaken werden aangepast. Waarschijnlijk werk van D. Marot. In het midden der 18de eeuw werd het park enigszins vereenvoudigd. De hoofdlijnen der compositie zijn in het landschap herkenbaar.

3. *Rosendael* bij Velp. Van een uit omstreeks 1730 daterende compositie die aan D. Marot kan worden toegeschreven en waarvoor het door het echtpaar Jan van Arnhem omstreeks 1680 geschapen park de basis vormde, bleven behalve een theekoepel enige waterwerken en grotten bewaard. In 1837 volgde een omzetting tot landschapspark naar plannen van J. D. Zocher, echter met behoud van enige oude elementen. Zijn belang ontleent Rosendael niet zozeer aan zijn aanleg als aan zijn waterwerken. Door de aanwezigheid van een overvloed van stromend water lijdt het niet aan het statische karakter dat de meeste formeel aangelegde parken in Nederland aankleeft. Dientengevolge kan het als het enige tot zijn recht gekomen geometrisch gecomponeerde park in Nederland beschouwd worden. De reeks van vijf trapsgewijs boven elkaar gelegen vijvers in de as van de toren vormde een uitzonderlijk goede compositie om het hoogteverschil en de waterwerken het meeste effect te geven. De vergraving tot één vijver in de 19de eeuw door Zocher moet gemis aan visie genoemd worden. Prachtige ligging in een gebogen dal omgeven door heuvels.

Buitenplaatsen met een landschappelijke aanleg:

4. *Twickel* bij Delden. Het formeel aangelegde park is aan het einde der 18de eeuw in landschappelijke zin gewijzigd. Door C. E. A. Petzold werd het in de jaren 1885-1891 met gebruikmaking van het oude houtbestand opnieuw aangelegd. Petzold noemt Twickel in zijn memoires „die bedeutendste Anlage am Abend meines Lebens”. Bij de classicistische, uit de eerste helft der 19de eeuw daterende oranjerie ontstond in 1886 een kleine formele tuin naar plannen van E. André uit Parijs. De tegenwoordige eigenaresse legde met Engelse borders een magnifieke bloementuin aan.

5. *Weldam* bij Goor. Omgeven door landschapspark dat mogelijk op plannen van Petzold van 1878 teruggaat, ligt om het huis een formeel Frans park uit de deuxième époque, in 1886 ontworpen door E. André uit Parijs.

6. *Elsout* bij Overveen. Dit vroege landreinen van de 80%-regeling. Bovendien bestaat de subsidieregeling Landschapsverzorging die een maximale subsidie van 50% toestaat.

schapsark is naar plannen van J. G. Michaël uit de tweede helft der 18de eeuw gerealiseerd. De uit het midden der 17de eeuw daterende hofstede, die als de belangrijkste compositie uit de eerste ontwikkelingsfase gold, werd in 1805 door Zienis gewijzigd en in 1884 vervangen door het tegenwoordige imposante landhuis naar ontwerp van C. Muysken dat, geïnspireerd op een Ita-

lians voorbeeld, aanvankelijk slechts wat de façade betrof voltooid werd.

7. De Haarlemmerhout. Op een formele basis werd in 1788 naar plannen van J. G. Michaël het deel van de hout dat zich tegenover het paviljoen Welgelegen uitstrekt landschappelijk aangelegd. In 1827 is de gehele hout door J. D. Zocher geregenereerd.

II. MAATREGELLEN ¹⁰

Er bestaan twee vormen van bescherming, te weten bescherming door middel van de daarvoor in aanmerking komende wetten, welke bescherming formeel-conserverend van aard is, en bescherming door middel van feitelijke veiligstelling, waarmede een meer materiële conservering wordt beoogd.

Wettelijke bescherming

Voor wat betreft de wettelijke bescherming van de historische buitenplaatsen, parken en erven valt in de eerste plaats te denken aan bescherming ingevolge de Monumentenwet. Behalve aan de eveneens reeds op blz. 4 genoemde Natuurschoonwet en Boswet kan hier ook aan de Natuurbeschermingswet worden gedacht. Maar in feite valt het aspect „historische aanleg” buiten de doelstelling van deze geheel anders gerichte wetten. Wel verdienen de maatregelen die in het kader van de Wet op de Ruimtelijke Ordening getroffen kunnen worden de aandacht. De mogelijkheden van de Monumentenwet en die van de Wet op de Ruimtelijke Ordening worden in het onderstaande nader uitgewerkt.

Bescherming ingevolge de Monumentenwet

Ofschoon gezien de in art. 1 gegeven definitie van het begrip monument (zie blz. 3) de Monumentenwet ook op een buitenplaats als geheel of op een park kan worden toegepast, heeft men hieraan bij de uitvoering van deze wet tot dusverre onvoldoende aandacht besteed. Weliswaar werden in het verleden wel hoofdbouw en bijgebouw van diverse buitenplaatsen als beschermde monumenten geregistreerd, doch slechts in zeer incidentele gevallen werd een buitenplaats of park in zijn geheel op de monumentenlijst geplaatst en in het register van beschermde monumenten ingeschreven. Enige voorbeelden zijn het huis Bronbeek met omgevend park (Arnhem), het buitengoed Sonsbeek (Arnhem) en de Haarlemmerhout, zij het dat de wijze van beschrijving in genoemde gevallen voor verbetering vatbaar is.

Voor een goede bescherming van een buitenplaats, park of erf uit hoofde van de Monumentenwet is een behoorlijke beschrijving van het object een eerste ver-

eiste (vgl. blz. 4). In het algemeen, met name bij de landschapsparken, is het interpreteren van de ter plaatse aanwezige elementen wel een zaak die specialistische vakkennis vereist. Het streven naar bescherming van buitenplaatsen, parken en erven in het kader van de Monumentenwet zal slechts waargemaakt kunnen worden indien het ambtelijk apparaat dat deze wettelijke bescherming zal moeten voorbereiden en in het volgende stadium zal moeten begeleiden, voldoende tegen die taak is opgewassen. Dit betekent dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Staatsbosbeheer hiervoor op adequate wijze zullen moeten zijn geëquipeerd. In concreto zal voor dit werk een gespecialiseerde groep, bestaande uit deskundigen op het gebied van de kunsthistorie en de tuinarchitectuur en op het gebied van het praktische beheer en herstel, beschikbaar moeten zijn, wil deze wijze van bescherming enigszins op gang kunnen komen. In een eventueel tekort aan mankracht bij de betrokken diensten zal zo spoedig mogelijk moeten worden voorzien.

Een ander punt waarop de commissie de aandacht wil vestigen heeft betrekking op de Monumentenraad: Het verdient aanbeveling dat Afdeling II, de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg en Afdeling IV, de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, met op het gebied van historische buitenplaatsen, parken en erven deskundige leden zullen worden aangevuld. Daarenboven zou door de Monumentenraad uit hoofde van de hem in het zesde lid van artikel 5 van de wet gegeven bevoegdheid een adviescommissie kunnen worden ingesteld waarin ook niet-leden van de Monumentenraad zitting kunnen hebben. Laatstbedoelde commissie zou tot taak moeten hebben zowel omtrent de wettelijke bescherming als terzake van het herstel, aankoop en beheer van buitenplaatsen, parken en erven advies aan de Monumentenraad uit te brengen.

Er zouden voorts op korte termijn een beperkt aantal van voor bescherming in aanmerking komende buitenplaatsen als (goed beschreven en gedocumenteerde) „testcases” in procedure kunnen worden gebracht. Hierbij wordt, behalve aan de zeven voorbeelden, genoemd op blz. 5-6, gedacht aan de buitenplaatsen van het gebied tussen Utrecht en de Grebbe, het Vechtgebied, het Kennemerland, het gebied van de Langbroekerwetering of het gebied van 's-Graveland. De volgorde is niet geheel willekeurig; de commissie acht de bescherming van de buitenplaatsen langs de Utrechtse Heuvelrug en langs de Vecht zeer urgent.

¹⁰ Het hierna volgende deel is het resultaat van het terzake gevoerde commissoriale overleg.

Bescherming in het kader van de Wet op de Ruimtelijke Ordening

Het is van het grootste belang dat ook in het vlak van de planologische regelingen aan historische buitenplaatsen, parken en erven voldoende bescherming wordt geboden. Streekplannen en bestemmingsplannen zullen enerzijds zelf zo min mogelijk ontwikkelingen moeten introduceren welke ten koste van deze monumenten gaan en anderzijds duidelijke richtlijnen, respectievelijk voorschriften moeten geven ter voorkoming van ontwikkelingen welke zich niet met het karakter van bedoelde monumenten verdragen¹¹. Volgens de artikelen 3 respectievelijk 8 van het Besluit Ruimtelijke Ordening moeten Gedeputeerde Staten respectievelijk Burgemeester en Wethouders bij de voorbereiding van een streekplan resp. van een structuur- of een bestemmingsplan (onder meer) overleg plegen met de betrokken rijksdiensten. Zijn er belangen van monumentenzorg in het geding, dan kan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zich in beginsel als een „betrokken rijksdienst” beschouwen. Over het al dan niet „betrokken zijn” bestaat geen twijfel meer wanneer de Minister van Volkshuisvesting er krachtens artikel 8, lid 2 van bovengenoemd Besluit toe over is gegaan een rijksdienst aan te wijzen waarmee Burgemeester en Wethouders bij de voorbereiding van een structuur- of bestemmingsplan overleg moeten plegen. In dit verband mag hier niet onvermeld blijven dat bedoelde minister bij beschikking van 17 februari 1970 heeft bepaald dat bij de voorbereiding van een structuurplan of een bestemmingsplan voor een gebied waarbinnen zich een beschermd stads- of dorpsgezicht in de zin van de Monumentenwet bevindt, Burgemeester en Wethouders overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg dienen te plegen.

De commissie meent dat het opleggen van een gelijke verplichting met betrekking tot beschermde buitenplaatsen of parken aanbeveling verdient. Naast het bilaterale overleg waarvan hierboven sprake was vindt op provinciaal niveau overleg plaats in de provinciale planologische commissies. Deze commissies worden door de provinciale besturen onder meer gehoord bij de voorbereiding van streekplannen en bij het nemen van beslissingen met betrekking tot de gemeentelijke bestemmingsplannen. In slechts enige van deze 11 provinciale planologische commissies heeft thans een vertegenwoordiger van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (officieel) zitting. Wel krijgt bedoelde dienst van de meeste provincies de agendastukken voor de vergaderingen van de provinciale planologische commissie of van de betrokken subcommissies toegestuurd.

De commissie is van mening, dat naar een zodanige regeling moet worden gestreefd, dat de stem van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ten aanzien van alle zaken, die in de monumentensfeer van belang zijn,

in alle provincies in het kader van het overleg in de provinciale planologische commissies moet kunnen worden gehoord. Juist waar de historische buitens en parken veelvuldig worden ontluisd door ingrepen tengevolge van ruimtelijke ontwikkelingen, zou het belang van de instandhouding van deze cultuurmonumenten ten eerste met een regeling als bovenbedoeld kunnen zijn gediend.

Conclusies en aanbevelingen, betreffende de wettelijke bescherming

Op grond van bovenstaande uiteenzettingen en beschouwingen komt de commissie tot de volgende conclusies en aanbevelingen.

1. Ons land is rijk geweest aan belangwekkende buitenplaatsen, parken en erven en bezit nog steeds een betrekkelijk groot aantal van deze historische monumenten;

2. Hun instandhouding vormt een cultureel, wetenschappelijk, educatief en recreatief belang van hoge orde; het gaat om een onvervangbaar stuk cultuurbezit dat voor de samenleving behouden dient te blijven;

3. De historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land worden — mede ten gevolge van gewijzigde sociaal-economische omstandigheden van hun eigenaren — bedreigd door verwaarlozing en verval, terwijl zij daarnaast — mede als gevolg van onbekendheid met hun betekenis — veelvuldig door ingrepen tengevolge van ruimtelijke ontwikkelingen worden aangetast en ontluisd;

4. Tot dusverre is aan hun bescherming vrijwel niets gedaan; in deze situatie zal spoedig verandering moeten worden gebracht, onder meer door toepassing van de wettelijke beschermingsmogelijkheden;

5. De wettelijke bescherming dient te worden gebaseerd op de Monumentenwet en op de Wet op de Ruimtelijke Ordening die elkaar aanvullen en derhalve beide in samenwerking dienen te worden toegepast;

6. Met de bescherming op grond van de Monumentenwet dient zo spoedig mogelijk te worden begonnen zowel systematisch (streekgewijze) als incidenteel in geval van bedreiging;

7. De Monumentenraad, met name Afdeling II en IV, dient te worden aangevuld met op het gebied van historische buitenplaatsen, parken en erven deskundige leden;

8. De Monumentenraad dient te zijner voorlichting een commissie — zoals bedoeld in artikel 5, lid 6, van de Monumentenwet — in te stellen, die tot taak heeft zowel omtrent de wettelijke bescherming als terzake van het herstel, aankoop en beheer van buitenplaatsen, parken of erven advies aan de Monumentenraad uit te brengen;

9. Binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg dient een deskundig apparaat te worden opgebouwd,

mingsplannen opgestelde modelbepalingen — zeker voor wat het daarin ten aanzien van de gebruiksvoorschriften gehanteerde systeem betreft — tot voorbeeld kunnen strekken.

¹¹ Met betrekking tot de formele vormgeving van de bescherming in gemeentelijke bestemmingsplannen zouden de door de Beraadsgroep '70 ten behoeve van de bescherming van de meldingsgebieden in de bestem-

om de wettelijke bescherming voor te bereiden en te begeleiden; in verband met het geven van voorlichting en adviezen ten aanzien van beheersaspecten zal ook Staatsbosbeheer over deskundige mankracht moeten kunnen beschikken. Gezocht zal moeten worden naar een vorm van nauwe samenwerking tussen beide diensten;

10. In het kader van de Wet op de Ruimtelijke Ordening dient aan de historische buitenplaatsen, parken en erven, als ook aan hun omgeving, een adequate bescherming te worden geboden, met name in streek- en bestemmingsplannen.

11. Het is daartoe noodzakelijk dat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in de gelegenheid is deze belangen te behartigen in het bilaterale en commissoriale planologische overleg.

12. Het spoedig beschikbaar komen van een geïllustreerde beschrijving van historische buitenplaatsen, parken en erven, in de trant van de beschrijvingen van monumenten van geschiedenis en kunst, is van het hoogste belang om deze materie toegankelijk te maken als basis voor het beleid, alsmede ten behoeve van educatieve en wetenschappelijke doeleinden.

Bescherming door feitelijke veiligstelling en materiële conservering

Wettelijke bescherming alleen zal niet voldoende zijn om de instandhouding van de historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land te verzekeren. Met de Monumentenwet of de Wet op de Ruimtelijke Ordening in de hand kunnen immers geen positieve, op de instandhouding afgestemde of gerichte activiteiten of handelingen worden afgedwongen en kan derhalve niet worden bereikt, dat bedoelde monumenten op verantwoorde wijze worden gebruikt, beheerd en onderhouden, en dat zij, indien nodig, worden hersteld. Zoals in de inleiding werd gesteld verkeren tal van buitenplaatsen in dit opzicht in een weinig rooskleurige toestand. Wanneer hier niet spoedig iets aan zal worden gedaan zal de algemene situatie in de nabije toekomst stellig zozeer zijn verslechterd dat het nemen van maatregelen òf weinig zinvol meer is òf met zeer hoge kosten gepaard gaat.

Aangezien de traditionele particuliere eigenaren in veel gevallen tegenwoordig niet of nauwelijks meer bij machte zijn de zware lasten verbonden aan de instandhouding van een buitenplaats te dragen en ook de jongere generatie — ook reeds uit andere hoofde — dikwijls niet meer in de gelegenheid is om een buitenplaats te bewonen en te verzorgen, worden deze goederen in toenemende mate door bedoelde eigenaren afgestoten. Met name in verervingssituaties wordt tot verkoop overgegaan. Aan het traditionele gebruik van particuliere bewoning pleegt dan meestal een einde te komen: de buitenplaats krijgt een nieuwe bestemming. Die nieuwe bestemming brengt veelal ontwikkelingen met zich die afbreuk doen aan het historische karakter van de buitenplaats. Ook in het geval van een behoorlijke wettelijke bescherming zal dit niet steeds kunnen worden voorkomen, omdat de nieuwe gebruiker — vaak een instelling of een bedrijf — andere eisen aan

huis en omgeving zal stellen dan de voormalige particuliere bewoners. Niet zelden is uitbreiding van de bebouwing nodig of moet parkeergelegenheid worden geschapen, hetgeen vrijwel steeds ten koste van tuin of park gaat.

Bovendien wordt de buitenplaats in de nieuwe situatie dikwijls op ondeskundige wijze en met miskenning van de historische vorm en aanleg beheerd, of laat het onderhoud in ernstige mate te wensen over. In het licht van het vorenstaande kan worden geconstateerd, dat, in die gevallen waarin het traditionele particuliere beheer, ook met behulp van de overheid, helaas niet kan worden gecontinueerd, integrale instandhouding van een buitenplaats in het algemeen slechts mogelijk is wanneer deze met het oogmerk van blijvend behoud kan worden verworven en tevens voldoende waarborgen voor een duurzaam beheer gericht op die instandhouding aanwezig zijn. Na verwerving kan daaraan een passende bestemming worden gegeven. Het gebruik kan in deze situatie op bevredigende wijze geregeld en in de hand gehouden worden.

Dit inzicht leidt tot de conclusie, dat die buitenplaatsen, parken en erven, waarvan, gelet op hun bijzondere betekenis, het integrale behoud van het karakter gewenst wordt geacht en waarvan het gewenste beheer en het noodzakelijke onderhoud in particuliere handen niet meer te realiseren is, door de overheid dan wel door op het gebied van monumentenbeheer gespecialiseerde particuliere organisaties met behulp van overheidssubsidie zullen moeten worden aangekocht en beheerd.

In verband hiermede doch tevens met het oog op de verwerving van andere belangrijke cultuurmonumenten, zoals kastelen, zou kunnen worden overwogen een aankoopplan voor dergelijke historische monumenten in het leven te roepen. Bij dit alles dringt zich een vergelijking op met de veiligstelling van natuurgebieden. In de loop der jaren zijn door de Staat alsmede — met behulp van overheidssubsidie — door de particuliere natuurbeschermingsorganisaties reeds op grote schaal natuurgebieden en natuurschoonrijke landgoederen verworven en in beheer genomen. Jaarlijks wordt voor de veiligstelling en het beheer van natuurgebieden een bedrag op de begroting van het ministerie van C.R.M. gevoteerd. Als regel geschieden de aankopen binnen een onder verantwoordelijkheid van dat ministerie opgesteld centraal aankoopplan, waarop de aankoopwaardige terreinen zijn opgenomen.

Weliswaar zijn of worden in dit kader ook in cultuurhistorisch opzicht van belang zijnde buitenplaatsen door de Staat of de particuliere natuurbeschermingsorganisaties verworven, maar zij vormen dan meestal een min of meer „toevallig” onderdeel van een groter gebied dat primair vanwege zijn landschappelijke, natuurwetenschappelijke of recreatieve waarden werd/wordt aangekocht. Ook het beheer is dan hoofdzakelijk op de instandhouding van bedoelde waarden gericht waarbij de cultuurhistorische betekenis op de achtergrond blijft.

De commissie is van oordeel dat het hoog tijd is dat

de overheid ook ten behoeve van de veiligstelling van historische cultuurmonumenten tot het voeren van een actief en doelgericht aankoopbeleid zal overgaan. Naar haar mening zouden voor dit doel gelden op de rijksbegroting beschikbaar moeten worden gesteld terwijl daarnaast een aankoopplan voor belangrijke historische cultuurmonumenten ware op te stellen. Dit aankoopplan zal vanzelfsprekend flexibel moeten zijn, zodat aanpassing daarvan aan gewijzigde inzichten of omstandigheden steeds mogelijk blijft.

De monumentenraad, aangevuld met de op blz. 7 onder punt 7 vermelde terzake deskundige leden, zou omtrent de opstelling van het aankoopplan van advies kunnen dienen. In dit verband zij opgemerkt, dat het aanbeveling verdient dat een of meer van deze op het gebied van buitenplaatsen, parken en erven gespecialiseerde leden van de Monumentenraad ook in de Natuurbeschermingsraad zullen worden opgenomen, ten behoeve van de coördinatie van aankopen en andere aan gelegenheden, de buitenplaatsen betreffende.

Voor wat betreft het effectueren van aankoop en beheer van historische buitenplaatsen, parken en erven zou in de eerste plaats aan instituten als provinciale kastelenstichtingen kunnen worden gedacht. Er zijn thans kastelenstichtingen in de provincies Overijssel, Gelderland, Utrecht en Limburg.

In de provincie Gelderland bestaat een nauw organisatorisch verband tussen de Gelderse Kastelenstichting en de Stichting Het Geldersch Landschap. Juist met betrekking tot de veiligstelling van buitenplaatsen, parken en erven, waarbij naast het cultuurhistorische belang, ook natuurwetenschappelijke, landschappelijke en mogelijk bosbouwkundige aspecten in het geding (kunnen) zijn, vormt een twee-eenheid zoals in Gelderland bestaat, een zeer aantrekkelijke constructie. Deze biedt immers de mogelijkheid om bij het beheer van bedoelde objecten gebruik te maken van de bij beide instellingen aanwezige specifieke deskundigheid, zodat alle aspecten op adequate wijze tot hun recht kunnen komen. De commissie zou het toejuichen wanneer het Gelderse voorbeeld, dat inmiddels navolging heeft gevonden in Overijssel en in Limburg, ook in de andere provincies zou worden gevolgd. Voor wat betreft de provincies die nog geen kastelenstichting rijk zijn ware te bevorderen dat — liefst in nauw overleg met het betrokken „Landschap” — het initiatief tot oprichting daarvan wordt genomen.

Voor veiligstelling door verwerving kunnen om financiële redenen slechts belangrijke historische buitenplaatsen, parken en erven in aanmerking komen. Daarnaast zou verwerving van een buitenplaats kunnen worden overwogen wanneer hierdoor ontwikkelingen die een zodanig monument ernstig bedreigen zouden kunnen worden afgewend.

De commissie is van mening, dat met betrekking tot de financiering van de aankoop van buitenplaatsen, parken en erven door particuliere organisaties als bovenbedoeld eenzelfde lijn zal moeten worden gevolgd als bij de aankoop van natuurgebieden en dergelijke door de particuliere natuurbeschermingsorganisaties, waarbij

als regel het rijk en de betrokken provincie ieder 50% voor hun rekening nemen.

Het bovenstaande impliceert allerminst dat ten aanzien van de buitenplaatsen, parken en erven, welke niet voor verwerving in aanmerking komen, zou kunnen worden volstaan met wettelijke bescherming. Integendeel, ook in deze gevallen toch dient de wettelijke bescherming door voorzieningen van materieel-conserverende aard te worden gecompleteerd. Op deze wijze kan enerzijds worden bereikt, dat de traditionele instandhouding van buitenplaatsen in particulier bezit wordt bevorderd, terwijl anderzijds de overheid wellicht in mindere mate voor de noodzaak zal worden geplaatst tot verwerving of tot subsidie voor verwerving over te gaan. Dit betekent dat van overheidswege gelden beschikbaar zullen moeten worden gesteld om het voor de „gewone” eigenaren — hetzij particulieren, hetzij rechtspersonen — mogelijk en aantrekkelijk te maken bedoelde monumenten op verantwoorde wijze te beheren. De mogelijkheid van een toereikende subsidiëring in de kosten van dit beheer — daaronder ook begrepen de kosten van restauratie en onderhoud — zal in voldoende mate aanwezig moeten zijn. Daarenboven zal het ambtelijke apparaat in staat moeten worden gesteld het door de particuliere eigenaren te voeren beheer, door het geven van deskundig technisch advies te begeleiden. Het is een verheugende omstandigheid dat vele particuliere eigenaren — ook instellingen — in de praktijk blijken open te staan voor een goede raad.

Beheer, onderhoud en restauratie

Parken en tuinen onderscheiden zich van stenen monumenten, doordat zij volgens een bepaalde aanleg grotendeels uit levend materiaal zoals bomen, struiken en andere planten zijn opgebouwd. Dit heeft tot gevolg dat aan beheer en onderhoud geheel andere eisen moeten worden gesteld dan bij gebouwde monumenten. Bomen moeten worden gesnoeid, waterpartijen moeten in redelijk schone staat worden gehouden, wegen en paden zullen moeten worden onderhouden, om enige voorbeelden te noemen. Laanbeplantingen en boomgroepen die kenmerkend aan het einde van hun leven zijn gekomen, dienen op dusdanige wijze te worden vervangen dat het karakteristieke aspect van de aanleg zo min mogelijk wordt verstoord. Alleen bij een beheer dat in nauwe samenwerking tussen cultuurhistoricus en deskundigen op het gebied van dendrologie, houtteelt en tuinonderhoud geschiedt, kan het kenmerkende beeld blijvend en op sprekende wijze in stand worden gehouden.

In verband met de financiële consequenties zij opgemerkt dat beheer en onderhoud vooral afgestemd moeten zijn op de hoofdstructuren en de andere karakteristieke elementen en dat perfectionisme en detaillisme vermeden moeten worden. Dit geldt ook voor het geval dat tot restauratie moet worden overgegaan. Restauratie zal nodig zijn wanneer een buitenplaats in het verleden in cultuurhistorisch opzicht ondeskundig is beheerd (bijv. dichtplanten van assen) of gedurende langere tijd is verwaarloosd. De restauratie behoort er dan primair op te zijn gericht de hoofdlijnen van de aanleg, zoals assen,

doorzichten, singels en lanen terug te brengen, eventueel vijvers en grachten te herstellen. In uitzonderlijke gevallen kan het onvermijdelijk zijn meer gedetailleerd te werk te gaan. In dit verband zij nog aangetekend dat bij objecten als deze restauratie slechts eenmaal nodig behoort te zijn, indien zij door regelmatig onderhoud wordt gevolgd.

Belastingen

Met grote bezorgdheid moet worden geconstateerd, dat door wijzigingen in de fiscale wetgeving een verantwoord beheer en onderhoud van monumenten, buitenplaatsen daaronder begrepen, in gevaar zijn gebracht. Immers, sinds de Wet van 24 december 1970 tot wijziging van de inkomstenbelasting en van de loonbelasting (Stb. 604) worden de kosten van onderhoud voor de inkomstenbelasting niet meer als aftrekbare kosten aangemerkt. Deze wijziging werkt voor buitenplaatsen in de hand, dat het onderhoud wordt verwaarloosd, hetgeen een snel verval tot gevolg heeft, hetgeen weer leidt tot de noodzaak van herhaalde en kostbare restauraties. Bij gebrek aan toereikende overheidsmiddelen om die restauraties geregeld uit te voeren ontstaat aldus een zeer zorgwekkende, zo niet desastreuze situatie, die bovendien uit financieel oogpunt bezien voor de overheid op wat langere duur tot zeer onvoordelige consequenties zal leiden.

In de Memorie van Toelichting op het ontwerp van de Wet tot wijziging van de vermogensbelasting heeft de toenmalige Staatssecretaris van Financiën gewezen op het belang van instandhouding van landgoederen en de zich hierop bevindende kastelen, buitenplaatsen of behuizingen, waarvan de periodieke onderhoudskosten veelal in geen verhouding staan tot die van doorsnee-woningen. Gedacht wordt aan de mogelijkheid de waarde in het economisch verkeer van die cultuurmonumenten, die onder de Monumentenwet vallen, voor de vermogensbelasting te reduceren tot nihil (in geval van openstelling) of tot f 40 000. In dat geval zouden op grond van art. 42a lid 7 van de Wet op de inkomstenbelasting de kosten van groot onderhoud als aftrekposten in aanmerking genomen kunnen worden. Het lijkt redelijk onder groot onderhoud te begrijpen het onderhoud, dat behoort te worden verricht voor behoud en verbetering van de constructieve staat en niet als dagelijks onderhoud kan worden aangemerkt.

Voormelde Staatssecretaris heeft nog het voornemen geuit, teneinde de instandhouding van de cultuurmonumenten te bevorderen, de Inspecteur der Directe Belastingen te instrueren om bij de toepassing van de nieuwe regeling voor de inkomstenbelasting met betrekking tot de eigen woning een zo soepel mogelijk standpunt in te nemen. Voor zover wordt ervaren, is een dergelijke instructie niet gegeven. In de gedachtengang van de Staatssecretaris komen voor deze fiscale faciliteiten in aanmerking die cultuurmonumenten, waarop de Monumentenwet van toepassing is. Het is evident, dat de bescherming van buitenplaatsen, parken en erven ingevolge de Monumentenwet ook vanuit fiscale overwegingen nog urgenter wordt. Duidelijk behoort

tot uitdrukking te komen, dat de bedoelde cultuurmonumenten niet alleen de behuizingen betreffen, maar ook de aanleg met toebehoren zoals hiervoor betoogd.

Sinds de Wet van 24 december 1970 tot wijziging van de bepalingen inzake gemeentelijke en provinciale belastingen (Stb. 608), bepaalt art. 273 van de Gemeentewet, dat bij algemene maatregel van bestuur kan worden geregeld, dat voor wat betreft binnen de gemeente gelegen onroerend goed geen belastingen worden geheven ter zake van o.a. gronden welke deel uitmaken van op de voet van de Natuurschoonwet 1928 (Stb. 63) aangewezen landgoederen, alsmede natuurterreinen die door rechtspersoonlijkheid bezittende instellingen tot behoud van het natuurschoon worden beheerd. Eenzelfde mogelijkheid dient te worden geschapen voor op grond van de Monumentenwet beschermde buitenplaatsen.

Conclusies en aanbevelingen, betreffende de feitelijke veiligstelling en materiële conservering

1. Voor de instandhouding van historische buitenplaatsen, parken en erven is wettelijke bescherming alleen niet voldoende, daar deze niet voorziet in maatregelen strekkende tot beheer, onderhoud en herstel van de objecten;

2. Indien het beheer in particuliere handen — ook met overheidssteun — niet kan worden gecontinueerd, zal met betrekking tot een beperkt aantal van deze monumenten aankoop gevolgd door adequaat beheer, onderhoud en eventueel restauratie — door de overheid of door op het gebied van monumentenbeheer gespecialiseerde organisaties met subsidie van de overheid — de enige oplossing zijn. Hierbij moet met name gedacht worden aan monumenten die zo belangrijk zijn dat integrale instandhouding daarvan gewenst is, dan wel aan monumenten die door aankoop van de ondergang gered kunnen worden;

3. Voor dit doel zullen gelden op de rijksbegroting beschikbaar moeten komen, terwijl tevens een centraal aankoopplan ware op te stellen;

4. Het verdient aanbeveling dat een of meer van de terzake deskundige leden van de Monumentenraad ook in de Natuurbeschermingsraad zullen worden opgenomen, ten behoeve van de coördinatie van aankopen en andere aangelegenheden de buitenplaatsen betreffende;

5. Voor het effectueren van verwerving en beheer zouden met name kastelenstichtingen of daarmee vergelijkbare instellingen in aanmerking komen. In die provincies waar dergelijke instellingen nog niet bestaan zou oprichting daarvan moeten worden bevorderd. Een nauwe organisatorische relatie tussen kastelenstichting en provinciaal „Landschap” is uit een oogpunt van beheer wenselijk;

6. Als een van de meest belangrijke en doeltreffende maatregelen voor het behoud van buitenplaatsen, parken en erven moet worden beschouwd het verstrekken van toereikende subsidies in beheer, onderhoud en herstel van dergelijke objecten in particulier bezit;

7. Beheer, onderhoud en restauratie behoren te geschieden in nauwe samenwerking tussen de meest betrokken diensten met name de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Staatsbosbeheer en andere deskundigen op het gebied van de cultuurhistorie, van de dendrologie, de houtteelt en de tuinverzorging. In het algemeen zullen beheer, onderhoud en restauratie hoofdzakelijk gericht moeten zijn op de hoofdstructuren van de aanleg en op de andere karakteristieke elementen. Daarbij mag niet uit het oog worden verloren dat park, tuin, gebouwen, muren, hekwerken, tuinsieraden enz. een samenhangend geheel plegen te vormen;

8. Zo spoedig mogelijk dienen de in het wetsontwerp tot wijziging van de vermogensbelasting voor cultuurmonumenten in uitzicht gestelde belastingfaciliteiten te worden gerealiseerd, met name om te bereiken dat de kosten van groot onderhoud voor de inkomstenbelasting als aftrekposten in aanmerking genomen kunnen worden. Daarbij mag er geen misverstand over bestaan, dat het hier gaat om buitenplaatsen in hun geheel;

9. De Gemeentewet dient zodanig te worden gewijzigd, dat bij algemene maatregel van bestuur ook voor buitenplaatsen, parken en erven — beschermd op grond van de Monumentenwet — een uitzondering kan worden gemaakt op de mogelijkheid van belastingheffing ter zake van onroerend goed.

Het Bestuur is zich ervan bewust, dat op een bepaald moment de financiële consequenties, die uit de punten 2, 3 en 6 zouden kunnen voortvloeien, een rem zouden kunnen betekenen op een voortvarende aanpak van de materiële bescherming. Dit mag evenwel geen belemmering zijn om de formele bescherming en de in de andere conclusies bepleite maatregelen met de grootst mogelijke spoed ter hand te nemen.

Samenvatting

Maatregelen die geen ingrijpende financiële gevolgen hebben

Registratie en beschrijving van de buitenplaatsen, parken en erven; deze dient door de kunsthistorische afdeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te worden uitgevoerd;

Uitbreiding van de Monumentenraad met terzake deskundige leden; deze dienen ook in de Natuurbeschermingsraad zitting te nemen;

Binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg moet een apparaat opgebouwd worden dat in nauwe samenwerking met Staatsbosbeheer en andere daarvoor in aanmerking komende instanties, voorlichting en adviezen kan geven voor het beheer en de bescherming van de buitenplaatsen etc.

Verplichting tot het plegen van overleg met een daartoe aangewezen Rijksdienst bij de voorbereiding van streek- en bestemmingsplannen, teneinde tijdig met de hierbedoelde belangen rekening te kunnen houden;

Aanwijzen van vertegenwoordigers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in alle provinciale planologische diensten.

Financiële maatregelen

Het invoeren van:

een afzonderlijke post op de rijksbegroting;
een centraal aankoopbeleid voor a: monumenten waarvan de instandhouding in hun geheel van groot belang is, b: met ondergang bedreigde monumenten;
een centraal subsidiebeleid voor beheer, onderhoud en restauraties voor particulieren;
belastingfaciliteiten voor eigenaren van monumenten;

Het treffen van voorzieningen voor:

het behoud en het herstel van een beperkt aantal buitenplaatsen, waarvan de kwaliteit van meer dan nationale betekenis is.

VERANTWOORDING

De Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven was als volgt samengesteld: voorzitter: dr. W. C. Braat, oud-voorzitter van de K.N.O.B. — secretaris: jhr. mr. F. C. M. van Rijkevorsel, hoofd v. h. Bureau Recreatie en Natuurbescherming bij de Rijksplanologische Dienst. — R. J. Benthem, inspecteur Landschapsbouw bij het Staatsbosbeheer. — D. J. G. Buurman, directeur v. d. Stichting Het Geldersche Landschap en de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen. — ir. A. Coops, inspecteur bij de Ver. t. Behoud van Natuurmonumenten in Nederland. — drs. H. C. van Eck, hoofd v. d. afd. Juridische Zaken en Registratie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, lid van het Dagelijks Bestuur van de Bond Heemschut en als zodanig de Bond vertegenwoordigende. — mr. G. van der Flier, oud-lid van de Monumentenraad; de heer van der Flier placht zich ter vergadering te laten vervangen door jkvr. mr. H. M. de Savornin Lohman. — F. J. Fontaine, dendroloog. — jhr. H. A. van Foreest. — ir. W. J. Jansen, consulent voor het Natuurbehoud bij het Staatsbosbeheer in de prov. Overijssel. — J. H. R. Koolwijk, vertegenwoordiger v. d. Kon. Ned. Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde. — mr. J. Korf, hoofddirecteur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. — J. Roeterink, tuin- en landschapsarchitect, vertegenwoordiger van de Bond van Nederlandsche Tuin- en Landschapsarchitecten (B.N.T.). — Voorts hebben van deze commissie deel uitgemaakt: mr. J. Belonje, als vertegenwoordiger van de K.N.O.B.; tot 18-12-'71. — jhr. drs. H. W. M. van der Wyck, kunsthistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg; tot 15-2-'72.

Deze commissie heeft haar doelstelling als volgt omschreven: Het streven van de commissie is erop gericht te bevorderen dat aan de historische buitenplaatsen, parken en erven in ons land een zodanige bescherming wordt gegeven dat dit cultuurbezit voor de huidige en komende generatie behouden zal blijven. Hierbij denkt zij niet alleen aan bescherming ingevolge de daarvoor in aanmerking komende wetgeving, maar evenzo aan bescherming door middel van feitelijke veiligstelling, zoals verwerving (met het oog op instandhouding) door overheid of particuliere organisaties, het zoeken naar nieuwe passende gebruiksmogelijkheden of het bewerkstelligen dat noodzakelijke restauraties of vereiste onder-

houdswerkzaamheden worden verricht. Slechts door een bescherming in deze tweeledige zin kan het behoud van de betrokken cultuurmonumenten worden verzekerd.

Het werkterrein van de commissie werd aangegeven door haar naam: „Commissie Historische Buitenplaatsen, Parken en Erven”. Alhoewel zij zich wel degelijk bewust was van de noodzaak van bescherming van aanverwante objecten, zoals in cultuurhistorisch opzicht belangrijke oude dijken, fortificaties, schansen, wegen, padenstelsels e.d., heeft zij gemeend er verstandig aan te doen haar werkterrein in beginsel tot de in haar naam genoemde categorieën van monumenten te beperken. Is evenwel een directe cultuurhistorische en ruimtelijke samenhang aanwezig tussen laatstbedoelde monumenten en eerdergenoemde objecten, dan heeft — vanzelfsprekend — tevens de „intergrale situatie” haar volle belangstelling gehad. Als voorbeeld van dit laatste kan het gebied van de Langbroeker Wetering in de provincie Utrecht worden genoemd: de reeks van kastelen en landgoederen, de wetering en de hierlangs gelegen weg vormen duidelijk een samenhangend geheel.

Eén lid van de commissie, mr. J. Belonje, heeft in het

bijzonder naar voren gebracht, dat de oude vestingwerken met hun beplantingen en oude waterkeringen de nodige aandacht met uitzicht op (wettelijke) bescherming verdienen. Immers monumenten van deze laatste groep worden in het geheel niet en die van de eerste groep slechts bij hoge uitzondering in de monumentenlijsten als zodanig opgenomen. De commissie heeft dit standpunt volledig onderschreven. Maar de geheel andere gaardheid van deze monumenten maakte het moeilijk er concrete voorstellen over te doen in een rapport, dat over historische buitenplaatsen en parken handelt. De commissie heeft echter aanbevolen, dat zo spoedig mogelijk een speciaal daartoe ingestelde commissie zich met deze monumenten gaat bezighouden, eventueel in het ruimere kader van wat men „historische landschappen” zou kunnen noemen.

Van het hierbij afgedrukte rapport is het eerste deel (de problematiek) opgesteld door jhr. drs. H. W. M. van der Wyck, terwijl de nadere uitwerking der beoogde maatregelen in het tweede deel (maatregelen) het resultaat is van het terzake gevoerde commissoriale overleg.

SUMMARY

PRESERVATION OF OLD COUNTRY ESTATES IN THE NETHERLANDS

This report concerns the necessity for providing protection for the historical country homes and parks in the Netherlands, and was presented by the *Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* to the Secretary of State for Cultural Affairs, Recreation, and Social Welfare.

In the first part of the report the following conclusions are drawn. Steps must be taken in the near future for the conservation of the seven country estates in the Netherlands recommended at the *Jardins historiques* congress organized by ICOMOS and IFLA and held at Fontainebleau in 1971 (comprising *Zeist*, *Heemstede* near Houten, *Rosendaal* near Velp, *Twickel* near Delden, *Weldam* near Goor, *Elswout* near Overveen, and the

Haarlemmerhout). A small-scale administrative office should be set up so that a start can be made on the registration of the country estates as entities. In the management of such estates emphasis should be put on the maintenance or restoration of the original design of the park, in which woods and stately trees formed one of the main structural elements. In most cases modern commercial forestry standards do not offer a suitable basis for sound management. Concrete provisions organized on a legislative or ministerial basis are indispensable.

In the second part of the report measures are proposed and discussed in detail.

HEEMSTEDEN BIJ HOUTEN

DOOR

JHR. H. W. M. VAN DER WYCK

... „om 6 uur tot Jutfaes gekomen, alwaer wij even door de brugge het schip vast maecten. Ende te voet gingen voorbij de heer De Geer van Amsterdam syn plaets op de rechtercant, Pletsenburgh¹ genaemt . . . ende quaemen voorts bij de poort van Heemstede en gingen de allee langs nae het huis, welke uit het water waer opgetimmerd ende seer fray gebout met vier torenties ende in het midden een groot vierkant, waerop een schoorstien, maer niet heel hooch. Voor dat selve waer een fraye plaetse, aen de beyde kanten waeren schathuisen, alwaer an het eynde van de eene een kamer waer met schoone duiven ende in de andere zes tortelduiven, wachtels en vinken etc. Bij de graft langs waeren drye rijgen eykenbomen, recht achter het huis waer een lusthoff versien met veel grote beelden, schoone heegen met latwerck, ontallige pyramiden, braeve heegen waerin hoofden waeren geset tot perspectiven, an de rechterhand waer een appelhoff van naenties², in dat hoff waer het oranjenhuis. Van daer gingen wij weder over de brugge de grote allee recht langs ende sagen aen beyde zijden grote heegen van sparrebomen, haegebeucken, ijperen, maar meest elderen. Quaemen voorts bij een rondal daer beelden stonden ende saegen 12 wegen door de alleën langs; binnen waeren wederom kleyne passagien ende saegen voorts an beyde kanten appelhoven ende castaniebomen etc. Voorts boscagien an de zijden, door prieelties heen, aen beyde zijden visscherien, nius gegraven ende angelegt, op ieder hoek een prieeltien. Voorts tegens een appelhoff aen met naentiesbomen, waerom een brave graft ende hegen ende lindebomen ende alsoo bij de wiltbaen, welke ons wyrde geopent ende saegen aldaer verscheyden wilde harten . . . Voorts oude ende jonge phaisanten, bustaerden, wit ende ander pauwen,

¹ Bedoeld is Plettenburg bij Jutphaas.

² „Naenties” = dwergappelboompjes; *Malus Aurantia Humilis* van Bauhinus en Clusius is een klein soort oranjeboom, ook wel „naantje” geheten. J. Commelijn, *Nederlandse Hesperides*. Amsterdam 1676, 18.

³ Het journaal der reizen die door Michiel van Bolhuis en zijn zoon Abel Eppo in de julimaanden tussen de jaren 1680 en 1705 zijn ondernomen, h.s. berustend in het archief van Bolhuis, R.A. Groningen. *Maandblad Oud Utrecht* 30 (1957), 25-27.

oostindise eenden etc. De alleën ende hoven etc. waeren versien met ontallige beelden als vergulden, witte etc. Overal waer seer veel latwerck ende fray geveft. Het [de plaats] waer 300 treden breet ende seer langh!”

Het hierbovenstaande werd ontleend aan een reisjournaal van twee Groningers, die hun wederwaardigheden van een toertje per zeiljacht door Utrecht naar Brabant optekenden³. Aan de hand van deze beschrijving kunnen wij ons een duidelijke indruk van het bloeiende Heemstede ten tijde van Velthuysen maken.

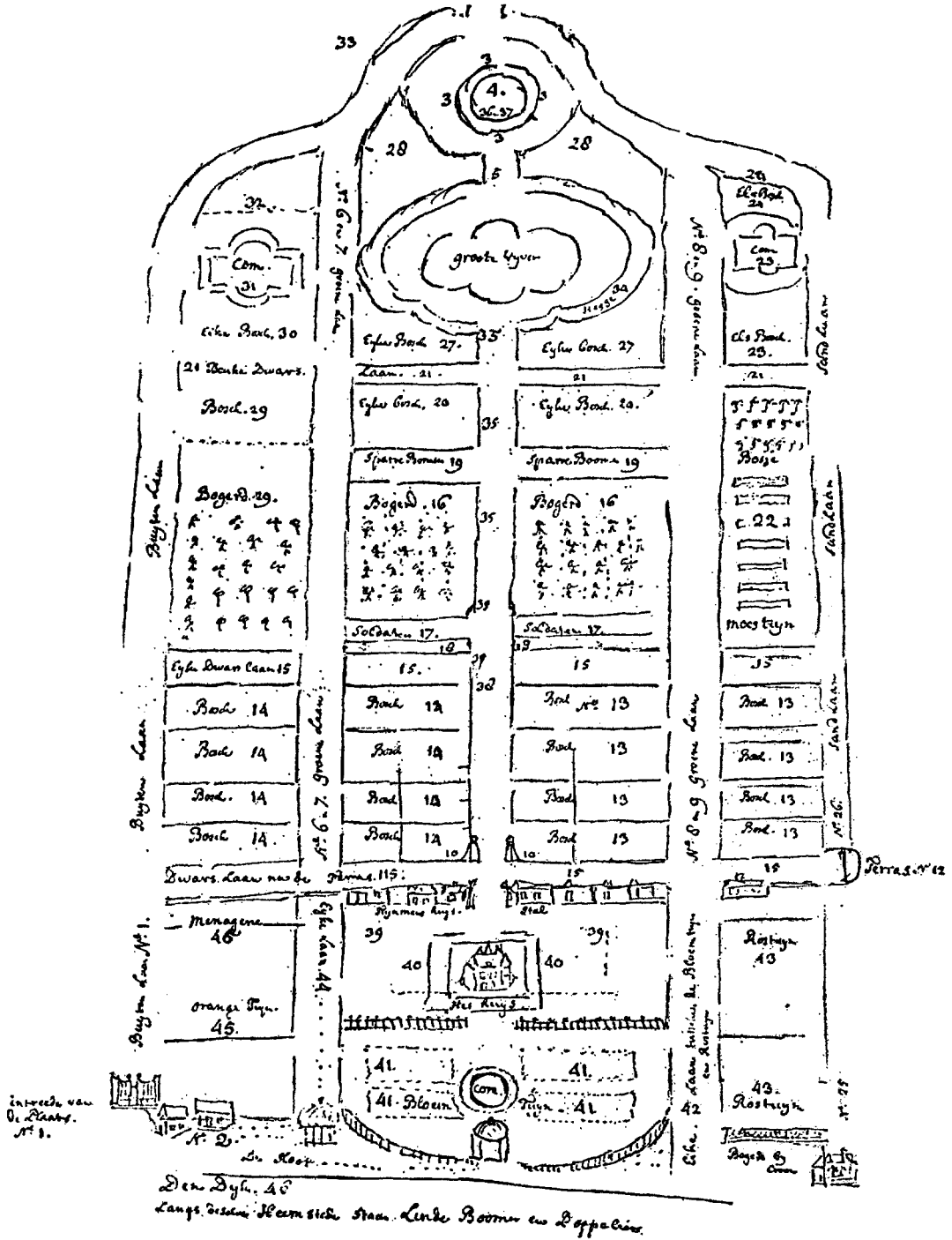
In 1680 had de zeer gefortuneerde en invloedrijke Diderick van Velthuysen (1657-1716)⁴, in later tijd president der Staten van Utrecht huis met heerlijkheid door koop verworven. Hij was het die aan Daniël Marot opdracht gegeven zal hebben het bestaande huis van binnen te moderniseren en de plaats naar de nieuwste smaak aan te leggen.

In de eerste plaats willen wij aantonen dat de aanleg van het park met een evenwichtig geconcentreerd assenstelsel door Marot, aan wie dit werk op stijlkritische gronden wordt toegeschreven, bij uitstek is geslaagd. Het park kan, zoals wij reeds op verschillende plaatsen vroeger beoogden⁵, tezamen met het veel grootere Zeist als hoogtepunt in de Nederlandse tuinkunst beschouwd worden. Ozinga wist op de hem eigen kernachtige wijze dit Frans georiënteerde type in zijn onvolprezen Marot-boek uitstekend te definiëren toen hij schreef: „men nam alleen dat over, wat bij de eenvoudiger Nederlandsche omstandigheden paste. Ook de met het practisch nut rekenende vaderlandsche zin verloochende zich niet. Door deze oordeelkundige receptie van de Franse vormen groeide een sterk verhollandschte architectonische kunststijl”⁶.

⁴ Zie bijlage I.

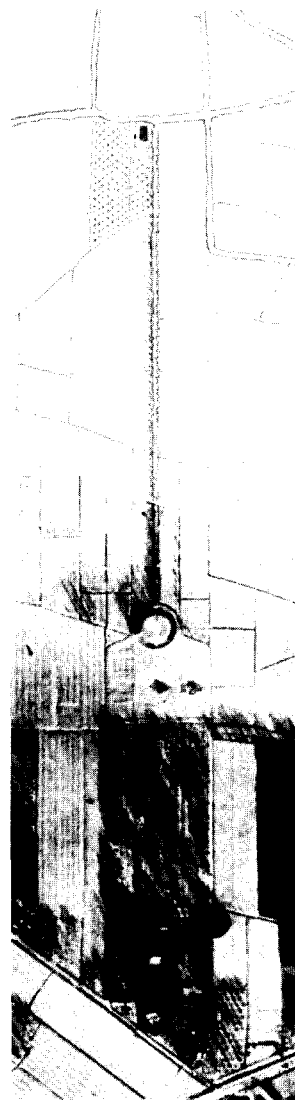
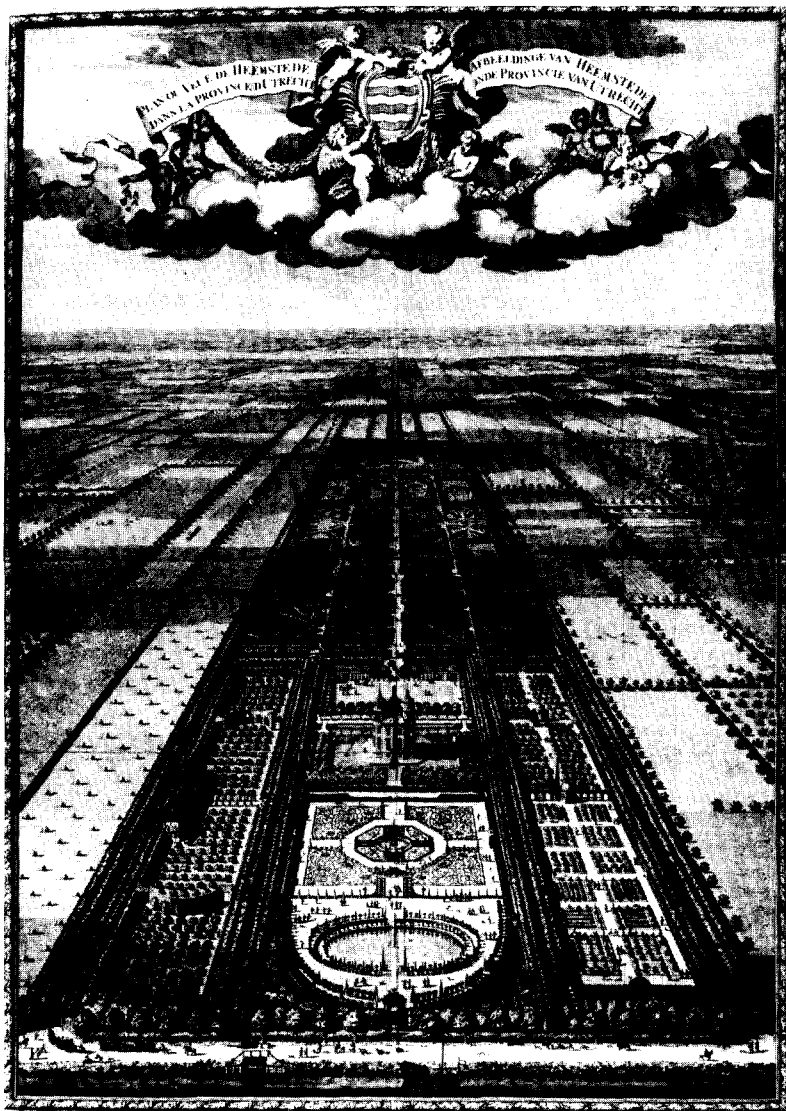
⁵ Lijst van te beschermen Nederlandse buitenplaatsen ter bescherming voorgesteld op het colloque international sur la conservation et la restauration des jardins historiques, Fontainebleau 1971. — „De onbeschermde buitenplaats” *Bull. K.N.O.B.* 71 (1972), 14. — „Country-houses in the Northern Netherlands, the way of life of a calvinistic patriciate”, *Apollo* 1972, 409.

⁶ M. D. Ozinga, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, 73.

Schets van het park van Heemstede, gesigeneerd F.W.G. 11 aug. 1770. Deze plattegrond is nog in de huidige aanleg te herkennen.

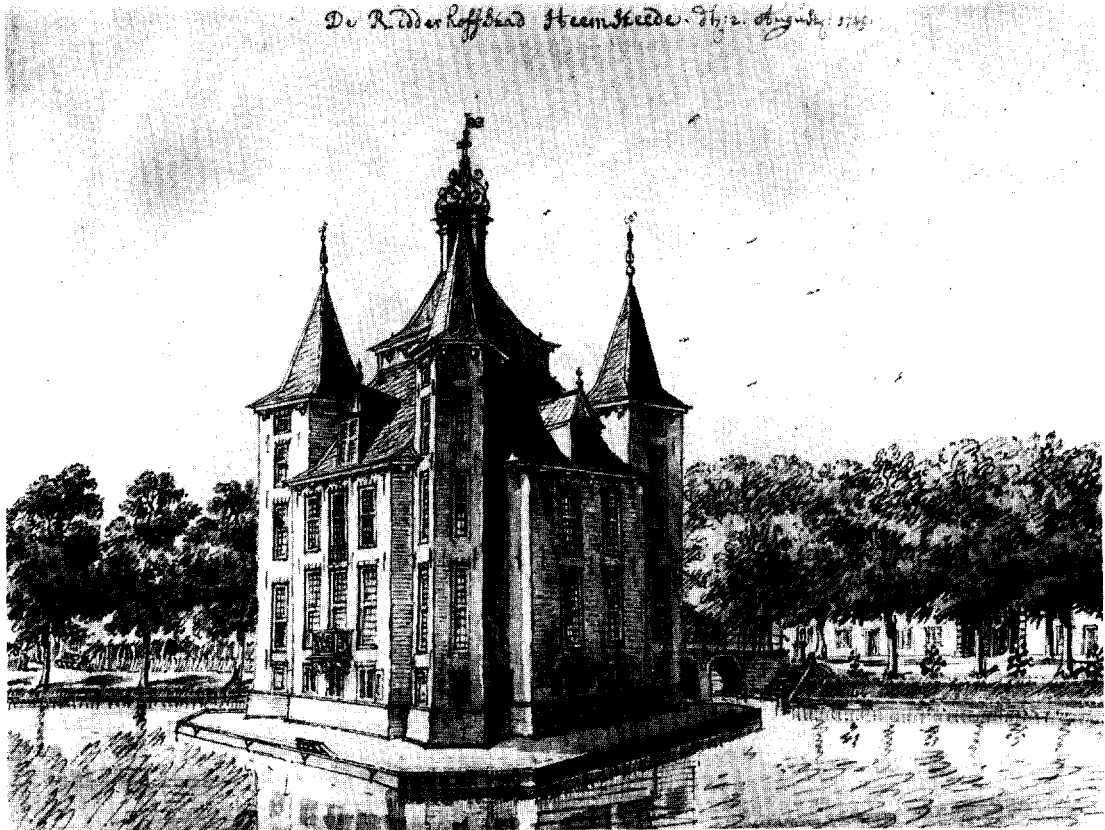
HEEMSTEDE BIJ HOUTEN

Afb. 1. Het ideale Heemstede van Diderick van Velthuysen. Gravure door D. Stoopendaal naar I. de Moucheron ± 1700.

Afb. 2. Heemstede. Luchtfoto winter 1945 met op schaal bijgetekend bovenstuk. De plattegrond gaat terug op de regeneratie in opdracht van de eigenaar E. Gillot.

HEEMSTEDE BIJ HOUTEN

Afb. 3. Heemstede opzij achter.
Tekening van Jan de Beijer 1749.
(Part. Collectie)

Afb. 4. Huis Yselmonde bij
Rotterdam. Gesloopt 1900.

Maar het lijkt mij juist te beginnen met het *interieur* van de Heemstede. En zulks, omdat het binnenwerk van het gebouw beschouwd dient te worden als een topstuk van Marots decoratieve creaties. Dat interieur namelijk komt het tot nog toe steeds hemelhoog geprezen, maar helaas verloren gegane inwendige van de Voorst niet alleen zeer nabij maar ook werd de Voorst (voor de brand) in menig opzicht ten deze door Heemstede voorbijgestreefd in gaafheid.

Uitdrukkelijk dient evenwel te worden verklaard dat geen enkele schets, laat staan archiefstuk van of over Marot met betrekking tot Heemstede ons bereikt heeft, zodat alles wat hierna betoogd zal worden slechts op toeschrijving berust.

Het zal intussen goed zijn een einde te maken aan de algemeene geldende theorie als zou het park van Heemstede een onvoldoende levensvatbaarheid hebben bezeten om na van Velthuysens dood stand te houden. Na 's mans heengaan, zo wordt namelijk betoogd, zou het goed als geheel met rasse schreden in de staat zijn gekomen waarin het tegenwoordig nog verkeert⁷. Juist het tegendeel is waar! Want nadat Heemstede in Waalse handen was overgegaan beleefde het nog een tweede bloei, waarbij de aanleg op allerelegantste wijze herzien werd.

Het waren de werken die vooral in de tweede helft der 19de eeuw in de Nieuwe Hollandse Waterlinie in deze omgeving tot voltooiing kwamen, die het verval bespoedigd hebben⁸. Daarbij kwam dat het landhuis zelf na enige tientallen jaren verhuurd te zijn geweest, in het begin van onze eeuw na een publieke veiling verlaten werd en dat de plaats aan agrarische bestemming werd prijsgegeven. Dus mag het wel een wonder heten,

⁷ *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* XII, Utrecht-Amsterdam 1772, 387 „De Heer Diderick van Veldhuizen, Heer van Heemstede, geëligeerde in 't eerste lid, bezat dit huis in het laatst der vorige en in het begin dezer eeuw, en zette het zelve, zoo door zijn aanzienlijken persoon, als door kostbare verbeteringen, eenen grooten luister bij . . . Doch, toen deze plaats, na den dood van genoemden Heer, in het jaar 1720, verkocht wierd, zijn de meeste sieraden weggenomen: de Diergaarden en Plantaadjen meest omgehakt, en de Beelden, en het lood der Fonteynen verkocht. Egter, is het huis, dat thans door Mevrouw Gillot bezeten wordt nog een aanzienlijk gebouw . . . Men heeft er ook nog schoon Geboorte en fraje Plantaadjen”.

⁸ Op de kadastrale meting van 1838 door Basters, Houten, Sectie E, Oud Wulven, tekent de plaats zich met vijvers, bossen en lanen intact af, evenals op opmetingen van enige tientallen jaren later.

dat ondanks deze aantastingen van het complex de grote lijnen van de glorieuze aanleg nog duidelijk herkenbaar zijn⁹.

Zoals gezegd kocht Diderick van Velthuysen de Heemstede in 1680. Het huis was blijkens opschrift en wapens op de consoles van de erker boven de ingang in 1645 door Hendrik Pieck en Maria Agnes van Winssen vrouw van Heemstede nieuw gebouwd. Naast kenmerken van het Utrechtse ridderhofstadtype vertoont het huis tevens elementen van een centrale aanleg, hetwelk bijzonder tot uiting komt in de zware schoorsteen, die het dak van het middenpaviljoen bekroont en waarop alle rookkanalen in huis uitmonden (afb. 3). In uiterlijke vorm doet Heemstede veel denken aan het in oktober 1900 gesloopte Yselmonde aan het Kralingseveer bij Rotterdam (afb. 4), dat hoewel van middeleeuwse origine, uit gelijksoortige elementen samengesteld was.

Rotgans bezong in de voor zijn tijd gebruikelijke lyrische ontboezemingen: ¹⁰ „Hoe Heemstede uitmunt in plantagiën en hoven / En 't schoonste landtjuweel van Utrecht gaat te boven / Hoe 't aadlijk veldthuis door Velthuizens vlijt zoo zeer / verheerlijkt al zijn roem verplicht blijft aan dien Heer . . .” Ook over het interieur liet Rotgans zich tevreden uit: „Maar 't landhuis opent zich 't wordt tijdt om op te treën . . . / De kamers zijn bekleedt met wandtapisserijen / De zolder, net gemaakt, daart 't gout door heene blaakt / Schijnt door de vingers van Apelles aangeraakt . . .”

Geen Hollands landhuis kan op een interieur van een kwaliteit als dat van Heemstede bogen, maar helaas is niet alles onbeschadigd tot ons gekomen¹¹. Zo werd een

⁹ De buitenplaats Heemstede is alle inspanningen ten spijt nog steeds niet als monument van geschiedenis en kunst beschermd. Wel hebben op mijn instigatie door dr. P. Singelenberg gestelde vragen in de Provinciale Staten van Utrecht, alsmede de medewerking van Rijkswaterstaat, die rekening met het bijzonder karakter van Heemstede wilde houden, er toe geleid dat hier ter plaatse geprojecteerde kunstwerken in verband met een aan te leggen autosnelweg werden gewijzigd, waardoor Heemstede niet aan de moderne wegenbouw ten offer zal vallen.

¹⁰ Lucas Rotgans, „Stichts Landtgezang op Heemstede aan den hoogedelen welgeboren Heere Diderik van Velthuizen opgedragen”, *Poezy van verscheide men-gelstoffen*, Amsterdam 1715, 267.

¹¹ Wij gaan voorbij aan de onlangs gebeurde verwoesting van het interieur ten gerieve van een niet geslaagde buitenplaatsvertoning in het Museum Prinsenhof te Delft in de zomer van 1972.

wand in de met landschappen beschilderde linker zijkamer verplaatst en met quasi historisch snijwerk gedecoreerd, terwijl ook in de eetkamer een wand gewijzigd werd. Ongeschonden bewaard is gelukkig het gewitte voorhuis met zijn prachtige trompe l'oeils van nissen gevuld met stillevens van jacht- en visserijattributen die het genoeglijk landleven symboliseren. Met de eenvoudige zogenaamde „Marotbanken” langs de wand is hier de tijd van Velthuysen nog duidelijk en bepaald „tastbaar” aanwezig.

De zaal

Ik wil echter thans niet nader ingaan op dit sfeervolle voorhuis, noch op de in rosig gemarmerd grisaille gedecoreerde, enigszins boers behandelde kasten- en deurenwand op de overloop boven, of op de beide tussenkamers met hun geschilderde zolderingen beneden; het komt er nu op aan te trachten aan de hand van de onlangs ontdekte fresco's op het naburige Rijnhuizen en van twee fragmenten van de oude wandbespanningen, het belangrijkste vertrek, de zaal, in de oorspronkelijke toestand te reconstrueren.

Deze bijna vierkante ruimte (afb. 5) die achter het voorhuis in de as van het huis ligt en aan de achterzijde met drie ramen in het park uitziet heeft zijn oude betimmeringen met originele roodbont gemarmerde beschildering bewaard, terwijl ook de dessus-de-portes en deurdecoraties in goed gestoken omlijstingen behouden bleven. De schoorsteen met zijn aan weerszijden brede door ionische kapitelen bekroonde pilasters kunnen moeilijk van hoogwaardige kwaliteit geacht worden; bovendien is het geheel door het verloren gaan van zijn middenvullingen zwaar geschonden. Aan de hand van een soortgelijk eveneens gemarmerd exemplaar in de oude achterslaapkamer op Renswoude¹² kan men zich evenwel

¹² In dit sinds jaar en dag als eetkamer gebruikte vertrek is de oude beddenis aanwezig; de schoorsteen wijkt in menig opzicht van die van Heemstede af doch is voor reconstructie der middenvullingen zeer bruikbaar.

¹³ Grote overeenkomst vertoont een schoorsteen met ovale boezenvulling op de Slangenburgh, bij een eventuele reconstructie zal deze het meest in aanmerking komen. Eveneens kunnen in opzet de beide veel fraaiere schoorstenen in de Haagse Trêveszaal bij de vergelijking betrokken worden.

¹⁴ Thans worden deze 2 x 2 vakken gevuld door geverfde groflinnen bespanningen gevat in valse omlijstingen. Foto's gemaakt van het interieur van deze zaal in 1909 n.a. van het huwelijk van jhr P. E. van Eys met jkvr. C. L. van Rappard tonen reeds deze toestand, die van een ingreep van omstreeks 1890 zal dateren,

een voorstelling van de originele toestand maken¹³.

Het belangrijkste waar het hier om gaat zijn de wandbespanningen tussen de pilasters der beide zijwanden, die elk een deur en twee door gekoppelde pilasters gescheiden wandvakken beslaan, waarbij het accent op het iets bredere middenvak valt¹⁴.

Zoals werd vastgesteld kunnen wij dankzij de beide vrijwel identieke resten van de wandschilderingen op Heemstede ons een idee vormen van het eertijds zeer feestelijk aanzien der zaal. Deze decoratieschilderingen (afb. 9) op doek tonen een verguld medaillon met een in goud op blauw uitgevoerde voorstelling, wederom op het landleven betrekking hebbend. De met bloemen omrankte en door een schelp met vrouwenkop bekroonde medaillons worden gedragen door twee op een kleed met kwasten liggende blank marmere geveugelde Griekse sfinxen die op hun beurt op een pedestalvormig verguld voetstuk rusten. Halverwege eindigt de voorstelling abrupt, ternauwernood nemen we nog als rompsversiering van het voetstuk het bovendeel van een vaas waar. Naar de rest van de voorstelling, die werd afgeknipt, valt slechts te gissen.

Dat de voorstelling van medaillons met sfinxen uitstekend aansluit bij de serie nog aanwezige dessus-de-portes, die eveneens, zij het op iets kleiner schaal, hetzelfde uitbeelden, laat zich denken; de beide schilderstukken met hun licht rood gemarmerde achtergrond vormen zonder twijfel de resten van de tot in de 19de eeuw aanwezige vier geschilderde wanddecoraties. Verleden jaar deed zich een onverwachte oplossing voor: Bij het behangen van een kamer op het nabijgelegen Rijnhuizen onder Jutphaas kwamen frescoschilderingen voor de dag, die Vogelsang reeds kende, maar waaraan men eertijds, in de mening met on-

waarbij ook de beide zijkamers, zoals wij reeds beschreven zullen zijn geschonden en ook het geschilderde behang uit de linker torenkamer aan de achterzijde, dat nog lange tijd op Heemstede rondslingerde, werd verwijderd. Volgens vriendelijke mededelingen van douair^e jhr van Eys zouden de linnen bespanningen omstreeks 1890 de hier aanwezige spiegels hebben vervangen. Hoewel deze spiegelwand op het eerste gezicht de schijn zou wekken een overeenkomstige conceptie als bij de overloop op de Voorst te vertonen, — zoals wij verderop in ons betoog zullen zien —, houden wij het er in dit geval toch voor dat de spiegels in de 19de eeuw zijn aangebracht, toen de schilderijen versleten raakten. Mogelijk in het tijdstip te zoeken omstreeks 1837, toen jhr mr I. L. van den Berch het huis door koop verwierf.

belangrijk 19de-eeuws werk te doen te hebben, weinig aandacht had geschonken. Bij bezichtiging van deze schilderijen in de linker voorkamer op Rijnhuizen (afb. 10) viel aanstonds op dat veel details aan Heemstede deden denken. En weldra bleek temidden van de meest uiteenlopende motieven die allen hun oorsprong aan decoraties op de Heemstede otleenden de voorstelling op de dam tussen beide ramen het meest van belang te zijn. Deze schildering vormt namelijk de sleutel tot de Heemstedse zaaldecoraties: want van hoe matige kwaliteit het uit de Biedermeiertijd daterende fresco¹⁵ ook moge zijn, geen moeite kost het ons in het bovendeel de door ons zoëven behandelde geschonden decoratie uit Heemstede te herkennen. Het fraaie medaillon echter, dat in de originele voorstelling de hoofdrol speelde, is hier tot een allerongelukkigst door een dot groene ranken en vruchten omgeven cirkeltje ineen-geschrompeld!

Aan de hand van de schildering op Rijnhuizen, Marots decoratieve ontwerpen¹⁶ en zijn werken als het grafmonument voor de prins van Hessen-Philippsthal in de Grote Kerk in Den Haag¹⁷ alsmede van het gepubliceerde in „Het Heerlyck Rosendaal”¹⁸ kunnen wij ons in grote lijnen een voorstelling maken hoe de wanddecoraties er zullen hebben uitgezien.

De zaal op de Heemstede zal met zijn roodgemarmerde wanden, waarin aan weerskanten in rose nissen de vergulde piedestals bekroond door blinde blanke sfinxen en met bloemranken omslingerde blauwe medaillons — welke beide laatste motieven zich op gelijke hoogte boven de deuren voortzetten —, een ongemeen fleurige en te-

¹⁵ „Restauratie vergt ruim f 60.000. Muurschilderingen ontdekt in kasteel Rijnhuizen”, *Elseviers Weekblad*, 1971. In dit artikel werden deze schilderijen „een belangrijke vondst van sierschilderkunst, daterend van omstreeks 1720” genoemd en er wordt bij verteld dat professor Vogelsang het wel volkomen bij het verkeerde eind had gehad door de fresco's als onbelangrijk 19de-eeuws werk te kwalificeren, men wist nu wel beter. — De restauratie van de schilderijen heeft onlangs onder leiding van de bekwame H. Mooibroek, rayon-architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zijn beslag gekregen en kan als een succes worden beschouwd. Opvallend is de empire wijze van behandeling voor enige smalle muurvakken waar lange stokrozen zich uitstekend tot vulling lenen. — Het werk zou o.i. toegeschreven kunnen worden aan de vrouw des huizes, die naar de mode dier tijd zich een redelijke vaardigheid in het schilderen had eigen gemaakt en geholpen door haar tekenmeester haar kamer heeft gedecoreerd.

gelijk ook rijzige indruk gemaakt hebben (afb. 6).

Hierbij dient men zich te bedenken dat door het aanwezige eenvoudige stucplafond dat tegen de 17de-eeuwse balkenzoldering is aangebracht rust en evenwicht bewaard zijn gebleven, ondanks het feit dat hiermede de schijn gewekt wordt dat men zich wel heel gemakkelijk van de zaak heeft afgemaakt. Anders lijkt de kans groot dat een bonte onharmonische overlading zou zijn ontstaan, die in het beste geval curieus genoemd had kunnen worden. Tegen de tijd zou deze niet bestand zijn gebleken en navolging zou zij niet hebben gevonden!

Geen direct vergelijkbaar werk van Marot of zijn tijdgenoten bleef bewaard, wel kunnen wij een duidelijke overeenkomst in conceptie tussen de (in 1943 verbrande) overloop op de eerste verdieping van de Voorst (1695-'98) en Heemstede's zaal vaststellen, al was de bedoeling die bij het plan van de Voorst is gedacht beslist een geheel andere. Eenzelfde opzet menen wij ook bij de Haagse Trêveszaal (1696-'98) waar te nemen. Laatst genoemd nogal langgerekt smal vertrek heeft afgezien van zijn veel rijkere uitvoering een soortgelijke behandeling der wanden. Daar staan namelijk op de door pilasters gescheiden vakken bij wijze van „Ahnen”- of heersergalerij onze stadhouders als verdedigers en „principes” der Republiek ten voeten uit afgebeeld.

Een volkomen aan de Heemstedse gelijke grote orde met rijk gecanneleerde pilasters trof men op de Voorst aan¹⁹. De gehele betimmering was toen door een moderne witglimmende verflaag bedekt. Inplaats van met een stuczoldering was de overloop op de Voorst door een buiten-

Weinig zal zij hierbij hebben kunnen vermoeden, dat zij met haar stuntelige schilderijen haar nageslacht zo'n grote dienst bewees. Wij bedoelen Martha Jeanne von Meinertzhagen (1802-'76), die in 1825 met haar neef jhr Jan Jacob de Geer trouwde. Het jonge stel (hij 33, zij 23) betrok Rijnhuizen in 1825 en zal wel wat aan het oude huis, dat Jan Jacob de Geer zes jaar eerder van zijn vader geërfd had, hebben willen opknappen. De vreugde duurde maar kort, want reeds drie jaar later stierf de heer des huizes, zijn vrouw zou hem bijkans een halve eeuw overleven.

¹⁶ P. Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot*, Berlijn 1892, afb. 150.

¹⁷ Ozinga, o.c., 192.

¹⁸ „Het Heerlyck Rosendaal, mede in verband met andere jachtverblijven van Willem III”, *Ned. Kunsthist. Jaarb.* 21 (1970), 5-38.

¹⁹ J. de Graaf, „Het Huis de Voorst en zijne bewoners”, *Gelre* 21 (1918). Reijournalen 1705 en 1735.

gewoon geslaagde illusoire plafondschildering gedekt die een doorzicht naar een hoger gelegen overkoepeling suggereerde. Door het aanbrengen van spiegels in vergulde lijsten op de wandvakken tussen de pilasters zal deze overloop wanneer men haar — wat tot 1850 mogelijk was — over de brede langzaam stijgende trap vanuit het illusoir beschilderde trappenhuis betrad een fantastisch luchtige indruk met ongekende dieptewerkingen gemaakt hebben. Tezamen met de gesuggereerde geweldige plafonduwelingen wekten de pilasters door de weerspiegelingen de indruk van een zuilenhal in een tempel. Hoewel de zaal van Heemstede zich in virtuositeit geenszins met de overloop van de Voorst kan meten, menen wij dat zij deze toch nastaat. In de Hollandse interieurkunst neemt deze zaal een unieke plaats in, zij dient in de ontwikkeling van Marots werken²⁰ chronologisch voor de briljante overloop op de Voorst en na de enigszins traditionele Tréveszaal geplaatst te worden.

Het kabinet

Bijzondere aandacht verdient het vijfkantig kabinet, dat zich in de linker toren aan de voorzijde bevindt (afb. 8). Dit kleine kamertje, vroeger met drie, nu met twee vensters uitziend op plein en park, heeft van onder tot boven betimmerde wanden. Op de beide grote wandvakken bevindt zich slechts een met fineer van eikenhout bekleed zandlopervormig samengesteld omlijst paneel, terwijl eenvoudig geblokte marquetterie van hetzelfde materiaal als dessus-de-porte boven de deur is aangebracht. Uit het ruwe stucplafond steken vier putti hun armpjes en beentjes naar omlaag. Zwiërend door de lucht rondom een in het midden aangebracht verdiept, met een roset gevuld cirkelvormig vlak, houden zij zware bloemslingers vast. In zijn sobere eenvoud maakt deze kamer een bijzonder degelijke indruk. Het is niet gemakkelijk, in ons land een tweede dus-

²⁰ Daar exacte gegevens betreffende de bouw van de Voorst — zoals bij alle dure huizen van Willem III's vrienden — ontbreken, zijn de door Ozinga en mij tot nu toe gepubliceerde jaartallen gissingen, die een zekere speling toelaten.

²¹ Omstreeks 1700 had een verbouwing en verfraaiing van het Nijenhuis plaats, waaraan nog vele herinneringen in het interieur voortleven. Bij de inrichting tot Museum der Hannemastichting in 1958 werd het interieur van deze achterkamer ernstig geweld aangedaan. De lambrizeringen en randen werden geverfd, terwijl de vakken met textiel gevuld werden. In tegen-

danig harmonisch vertrek te vinden. Weliswaar bevond zich in de linker achterkamer op het Nijenhuis bij Heino nog onder het bewind van de von Knobelsdorffs en later van de van Pallandt — dat in 1934 eindigde — een dergelijke in grote omlijste vakken verdeelde betimmering²¹, die zeer wel uit dezelfde tijd kan dateren, maar die door haar Overijsselse eenvoud toch nauwelijks voor vergelijking in aanmerking komt.

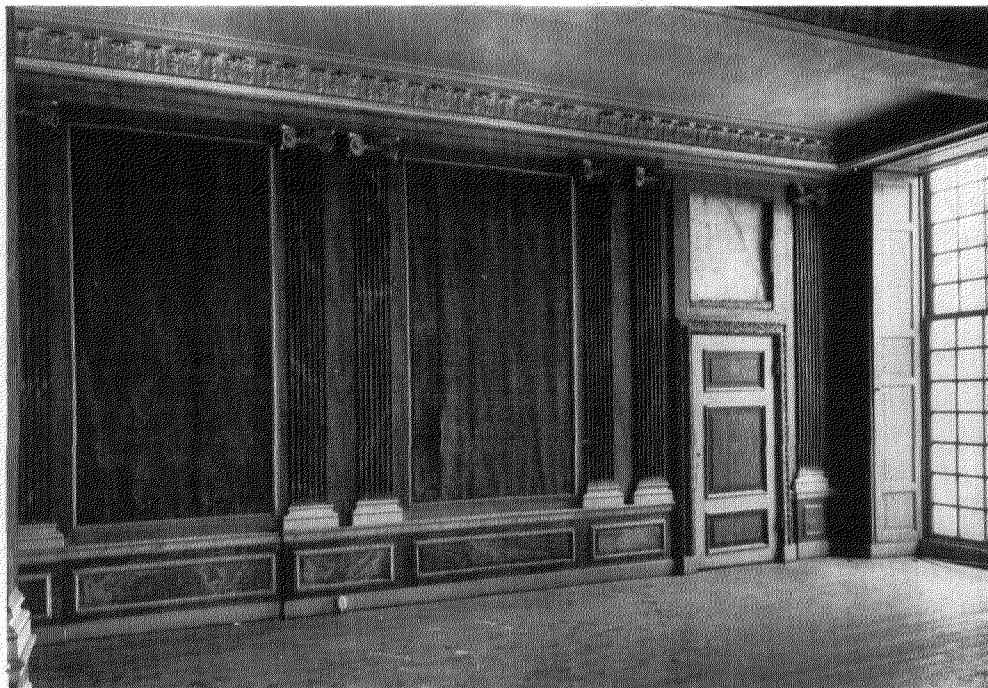
In Engeland daarentegen bevinden zich onder meer op Combe Abbey, Holme Lacy en Boughton interieuren, allen van omstreeks 1700 en vaak met prachtige chutes door Grinling Gibbons of Watson e.a. versierd, die in opzet een zekere overeenkomst met het sobere Heemstedse kabinet vertonen. Maar het sterkst worden wij getroffen door de „dressing room” op Chatsworth waar, — hoewel alles natuurlijk op veel grootser schaal en zonder de Hollandse eenvoud —, een gelijksoortig interieur aanwezig is dat sterk aan Marot doet denken. Bovendien bevinden zich in enige ontvangkamers op Chatsworth schoorsteenboezems die met een enigszins overeenstemmende weinig opzichtige intarsievulling zijn versierd. Hoe mank de vergelijking tussen de creaties van een Hollandse Mijnheer Van Veldhuysen en de Duke of Devonshire op het oog ook moge schijnen, toch vertoont dit werk dat in dezelfde tijd ontstond onloochenbare parallelen. Trouwens, dat de wisselwerking tussen Engeland en de Republiek in William en Mary's tijd zich niet alleen tot uurwerken beperkte, bleek wel uit het in 1963 over de Voorst gepubliceerde²². Over Marots Engelse jaren zijn wij weinig ingelicht; overigens zullen de chauvinistische Engelsen zich weinig aan Marots naam gelegen hebben laten liggen.

Afgezien van deze vergelijkingen is op de Voorst ten opzichte van het kabinetje dezelfde voortgeschreden ontwikkeling te constateren als hierboven ten opzichte van de zaal: In de voor-malige voorhuisdecoratie op de Voorst menen wij

stelling tot die op Heemstede, bestonden op het Nijenhuis de vullingen der vakken uit verticaal geplaatste planken wagenschot.

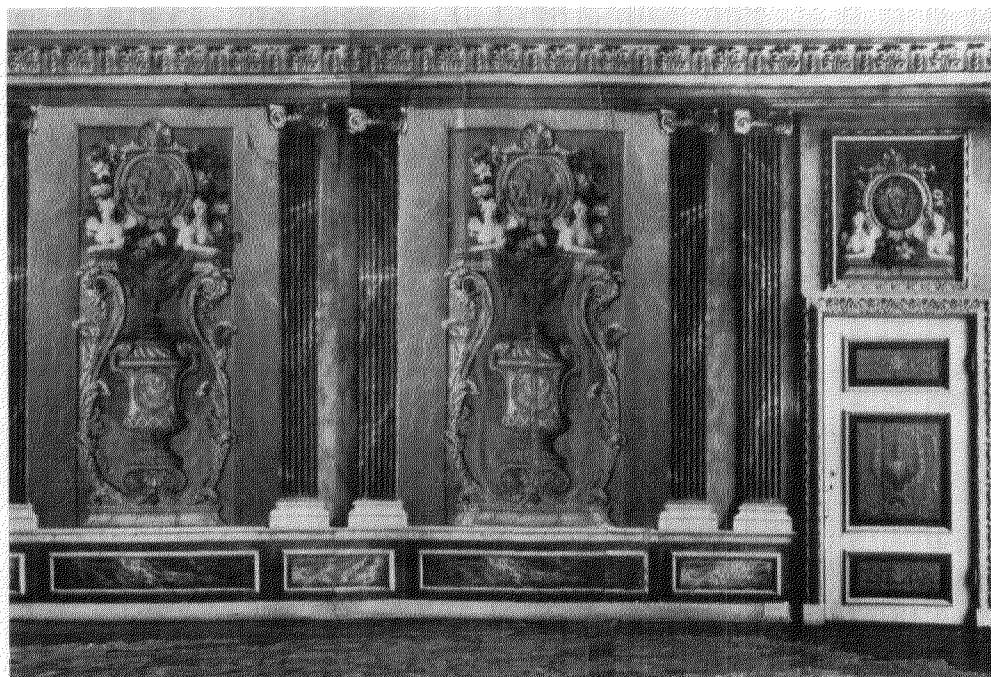
²² „De Voorst”, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 16 (1963), 150-166. Wij willen hierop aansluitend opmerken, dat ook hetgeen aan houtsnijwerk afkomstig van de Marotschoorstenen aan de Voorst (thans in bezit van H.M. de Koningin en het Rijksmuseum), bewaard bleef, in zijn naturalistische uitvoering uitstekend bij het Engelse snijwerk van die tijd aansluit. Tevergeefs zal men rond 1700 in ons land naar dergelijk werk zoeken.

HEEMSTED E BIJ HOUTEN

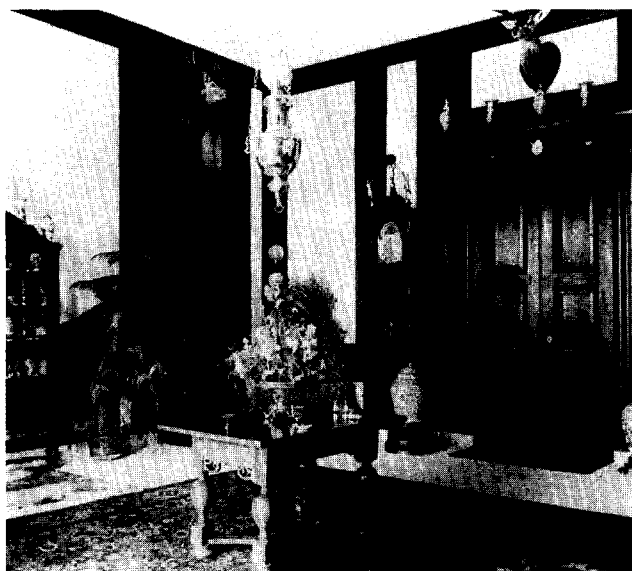
Afb. 5. Heemstede, zaal in de huidige toestand.

(Foto Monumentenzorg 1973)

Afb. 6. Heemstede, reconstructie van de zaal. (Fotomontage J. Rozema en tekening J. Botti)

HEEMSTED E BIJ HOUTEN

Afb. 7. De Voorst, voorhuis voor de brand van 1945, met marmere n panclering gcvat in hout.

Afb. 8. Kabinetje op Heemstede.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 9. Het bewaarde deel van de schilderingen op Heemstede.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 10. Rijnhuizen bij Jutphaas. Zaal met de „sleutel” voor reconstructie van de schilderingen op Heemstede.
(Foto Monumentenzorg)

de voortzetting van de sobere paneelbehandeling van het torenkamertje te herkennen. Op de Voorst waren de grote wandvlakken en dessus-de-portes niet zoals op Heemstede van hout, maar met fijne blankmarmere platen bedekt (afb. 7). Zij waren op dezelfde wijze geconstrueerd en in houten omlijstingen gevat.

Het park

„En Heemsteé, dat bij Zeyst heeft poppewerk geleken / omdat het kleynder is en heeft tot syn cieraet / veel latwerk en hetgeen door broosheynt haest vergaet / Zeyst is niet opgeschikt met slechte beuselingen / syn deftigheynt bestaet in wyde wateringen / Door muurwerk uyt den gront ter wederkant bepaelt . . .”²³.

Zoals men ziet komt Heemstede in vergelijking met Zeist er niet goed af, het is „kleynder” en „opgeschikt met slechte beuselingen”. Zeist was dan ook werkelijk kolossaal en naar onze mening de meest geslaagde formele aanleg hier te lande, die op de voet door Heemstede werd gevolgd²⁴.

Uit van Velthuysens tijd dateert de algemeen bekend geworden, naar I. de Moucheron door D. Stoopendaal gegraveerde vogelvlucht, een der meest indrukwekkende weergaven van een Hollandse buitenplaats (afb. 1)²⁵. Het zou echter onjuist zijn aan te nemen dat de hierop weergegeven voorstelling volledig met de realiteit overeenstemt. Zoals ik reeds bij herhaling heb betoogd²⁶, valt bij een vogelvlucht van een buitenplaats het accent bij uitstek op de illusoire weergave, het gaat meer om in de grootsheid de rijkdom van de eigenaar te symboliseren, dan om de werkelijkheid. Wat betreft Heemstede is dit min of meer in boerenbedrog ontwaard en eveneens is zulks het geval met de minder bekende, doch bijbehorende serie van 26 gravures en plattegrond²⁷.

Wanneer wij daarvan bijvoorbeeld prent 17 en 18 bezien dan doet de overdreven voorstelling

ons meer aan het eeuwenoude park van een Italiaanse villa denken dan aan een vijftienjarige aanleg van een buiten in het polderland van het Utrechtse. Niet alleen is de weergave geflatteerd, ook worden pijnlijke onregelmatigheden in de plattegrond eenvoudig weggewerkt: in werkelijkheid geert het erf van Heemstede aan de Jutphase kant in niet geringe mate, hetgeen maar al te duidelijk uit de luchtfoto (afb. 2) blijkt. In tegenstelling tot de gekunstelde hoven moet men zich boomgaarden en een moestuin voorstellen, zoals deze op ieder buiten behoren aanwezig te zijn²⁸.

Waar het in wezen om gaat is de fraaie regelmatige aanleg: de lange hoofdas die vanaf de voordeur van het huis de plantage in het midden doorsnijdt en zich aan het einde ervan in een oprijlaan in oostelijke richting voortzet. Aan weerszijden lopen twee lanen evenwijdig hieraan, waarvan de beide buitenste de buitensingels vormen.

Deze brede lanen en een aantal dwarslanen verdelen de plaats in een reeks van vakken. Door de beplanting met akkermaalshout, de dichte geschorren hagen en het hoog opgaand geboomte der schaduwrijke lanen, zal de bezoeker een steeds wisselend beeld van het park hebben gekregen en niet bevroed hebben hoe smal de plaats in feite was²⁹.

Tenslotte lichten Rotgans gedichten ons in over de beplanting van het park waaruit wij gerust kunnen concluderen dat de Heemstede in niets verschilde van een gewone Hollandse buitenplaats, waar het akkermaalshout een belangrijke plaats inneemt: . . . „Koom wandel eens met mij dit tweede Tempe door / Wij zullen tegelijk vermaak en wellust vinden. / Een lange en diepe laan met ypen, beuken, linden, / met elst en es bepoot, versiert aan elken kant / met starrebossen, naar de maat en eisch beplant / lacht ons van verre toe en noodt ons aan te treden”. In het

²³ Coenraet Droste, *Overblijfselen van geheugenis*, Den Haag 1728.

²⁴ Conférence prononcée le 17 Septembre à l'occasion du premier colloque international sur la conservation et la restauration des jardins historiques, Fontainebleau 1971, Directives pour la protection des maisons de campagne avec leurs annexes. — „Vorschläge zum Schutz der Niederländischen Landsitze; Gärten und Landschaft”, *Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für Gartenkunst und Landschaftspflege* 82 (1972), 261. — *Richlijnen buitenplaatsbescherming*, bijlage Doorn 1971. — „Country-Houses in the Northern Netherlands”, *Apollo*, 1972, 409-411.

²⁵ Slechts door de vogelvlucht van het Loo door Romeyn de Hooghe in kwaliteit overtroffen.

²⁶ Voordracht voor de Van de Poll-Stichting, Zeist 21.4.1972, voor de T.H. Delft 29.2.1972, voor het Rijksmuseum Twenthe Enschede 13.1.1972.

²⁷ *Plusiers Belles et Plaisante vues et la Cour de Heemstede . . .*, desingnées et gravées par I. Moucheron ± 1700. — Aquarellen voor de prenten door I. de Moucheron, Teylers Museum, Haarlem.

²⁸ Op een zelfde wijze worden deze op de vogelvluchten van Zeist en Middachten weergegeven.

²⁹ Voor de aanleg van de plaats waren een aantal smalle opstreekende percelen weiland samengevoegd.

vlakke land zal Heemstede zich te midden van zijn bossen uitstekend hebben afgetekend.

Een rechthoekige ruimte met broderieperken en vijver in het midden achter het huis nam een centrale plaats op de Heemstede in. Aan de westzijde gaf de fonteinpoort³⁰, die in de as van het huis lag, toegang tot de aangrenzende concave hof, die aan de gebogen buitenzijde door muren afgesloten werd. Hier stond rond een door terrassen omgeven gemetselde kom de oranjebomen- en exotische plantencollectie opgesteld. Een eveneens in de hoofdas gelegen en in de borstwering opgenomen koepel bleef tot diep in de 19de eeuw bestaan. De ovale kom wist zich tot op de huidige dag te handhaven. Deze concave aanleg heeft in opzet veel weg van de oranjerie op Zorgvliet³¹ van Bentinck al was daar de theesalon veel mooier en vormden de concave muren de façade van de winterkwartieren voor de uitheemse gewassen. In beide gevallen was de beschutting door de gebogen muren tegen tocht tezamen met de ligging op het oosten voor het doel uitstekend.

De verknochtheid van de Koning-Stadhouder bracht van Velthuysen op merkwaaardige wijze tot uiting in zijn parkaanleg, waar de beelden der Oranjes een ereplaats innamen. Andere voorbeelden hiervan kennen wij niet³². „Het Beeldtwerk zet den hof geen kleinen luister bij, / met taxis dik en hoog gewassen op een rij: / ... Begunstig nu mijn dicht dat ik eerbiedig groet. / De beeltnissen van vier Prinssen van

Oranje; / De geessels van 't geweld en tyranny van Spanje / Die 't landt verlostten door hun wapen uit verdriet ... / ... Velthuysen's ijver doet Oranje Prinssen praalen / In 't midden van den hof, om door dat schoon gezigt / Elkeen 't erinneren hoe dier wij zijn verplicht / Aan hunne dapperheên ...”

De nabloei

Naar de *Tegenwoordige Staat* ons inlicht³³ zou Heemstede na van Velthuysens dood in 1718 tengevolge van de veiling door zijn erven danig ontluisterd zijn, maar nadat Esaye Gillot³⁴ in 1723 eigenaar was geworden, had een herstel plaats, waarbij de aanleg van het park werd geregeneerd en enigszins gewijzigd. Van de aan het oosteinde der plantage gelegen serie van vier kleine op een rij gelegen vijvers werden de beide middelste tot een enkele vijver samengetrokken. Of deze vereenvoudigde compositie van twee grote achter elkaar in de hoofdas gelegen vijvers een gunstig effect teweeg zal hebben gebracht blijft de vraag, wel is hierdoor de verbrokkeling en gecompliceerdheid verminderd.

Wij leren deze wijziging kennen uit een drietal penschetsen, waarvan een gesigneerd is „F.W.G. 11-Aug. 1770”³⁵. Een hiervan kan als sleutel voor een reconstructie van Heemstede dienen aangezien de tekenaar de namen van de beplanting in zijn nogal slordige tekening aangaf (fig. op blz. 14). Het is deze plattegrond waarvan we

³⁰ Aan weerszijden van de poort bevonden zich naar de afbeelding van de Moucheron laat zien, watertrappen die, hoe vreemd en gekunsteld de compositie ook zij, associaties met de bijzonder geslaagde watertrappen van het Loo oproepen.

³¹ „Het Schone Perk van Sorgvliet” I. van Avelen ± 1700. — Hans Willem Bentinck, later opperintendant van 's-konings paleizen en parken (1689) kocht Sorgvliet in 1674. Hij vergrootte het park en bracht wijzigingen aan en onder zijn bewind kwam de halfronde oranjerie tot stand. Naar Ozinga's woorden leverde Sorgvliet „op kleine schaal een voorbeeld van het nieuwe streven naar grootscher werking door samenvatting en als het ware doorbouwder aanleg onder gebruik van een enkel fors accent”. Evenals Heemstede zal ook Sorgvliet op stijlkritische gronden gerangschikt dienen te worden onder Marots vroege werken. Ozinga geeft dit in zijn werk over Marot (blz. 35) trouwens aan wanneer hij schrijft: „Het debuut van Daniël Marot en eigenlijk ook een zeer belangrijk deel zijner verdere werkzaamheid voor Willem III en diens omgeving zijn kortom alleen bij benadering te onderkennen”. — Bij de aanleg van het park van Sorgvliet dient echter niet over het hoofd gezien te worden dat

Bentinck zeker een grote inbreng zal hebben gehad, gezien zijn grote interesse en kennis van deze materie. In de briefwisseling tussen Bentinck, de van Wassenaers van Duvenvoorde en de van Arnheems, later Torcks van het Rosendael kan men lezen, welk een belangrijke plaats het park en de oranjerie bij hen innam.

³² Wij denken aan Buysero, de collega van Huygens, die uit verknochtheid aan en eerbied voor prins Frederik Hendrik en Amalia een feestzaal aan hen wijdde (omstreeks 1660).

³³ Zie noot 7.

³⁴ Esaye Gillot † 1752, huwde de Waalse predikantsdochter uit Haarlem Madelaine Desormeaux. Jhr E. B. F. F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtsche ridderhofsteden en heerlijkheden*, 1912.

³⁵ Mogelijk een kind van Esaye Gillot de jonge, die in 1728 in tweede echt met Marie Mournier gehuwd was. — Coll. van de schrijver, ingevoegd met andere tekeningen in een complete uitgave van de Wed^e Visser, *Verscheyde schoone en vermaakelijke gezigten van Heemstede*, afkomstig veiling F. W. G. Théonville, maart 1970.

thans nog flauw de omtrekken in het land waarnemen (afb. 2).

Tot 1793 bleef Heemstede in Waalse handen, aan de Gillots herinnert in de Houtense dorpskerk de marmeren grafplaat, die wel zeer bescheiden afsteekt bij van Velthuysens protsig monument op het koor, dat met al zijn grootsheid thans schuilgaat achter een tribune bestemd tot zitplaats tijdens de eredienst voor de pupillen van een opvoedingsgesticht. Sic transit gloria mundi.

Slot

Wanneer wij tot besluit van dit betoog zouden concluderen dat een belangrijk werk aan het oeuvre van Marot is toegevoegd, dan zou dit te boud gesproken zijn. Weliswaar gingen wij op twee interieuren nader in en werd aan de theorie van het kortstondig bestaan van Heemstees park een einde gemaakt. Bovendien werd het park tot normale dimensies teruggebracht, maar niet moet aan het feit voorbij worden gezien dat bij de publieke verkoop van Heemstede in 1919³⁶ in de fraai met afbeeldingen verluchte catalogus het gehele interieur als werk van Marot werd beschreven. Dat Ozinga Heemstede slechts terloops noemde, doet aan zijn uitstekend werk niets af. Dat Heemstedes interieur in 1919 met grote stelligheid op Marots naam werd gezet zal ongetwijfeld aan professor Vogelsang te danken zijn geweest. Wij mogen hier hulde brengen aan diens grote ervaring en brede kennis, alsmede aan het hoge niveau van de toenmalige kunsthistorische wetenschap³⁷.

BIJLAGE I

Diderick van Velthuysen heer van Heemstede, Willeskop en Kort Heeswijk, ook wel als Theodorus vermeld, ged. Utrecht ten Dom 18.12.1657, Schepen v. Utrecht 1677, geëligeerde Staten v. Utrecht 1685, Ord.

³⁶ „Verkoop van het kasteel Heemstede bij Jutphaas”, veiling te Utrecht 21 juni 1919, Notaris H. A. Beets, Boothstraat, Utrecht.

³⁷ Evenals met de huidige stand der wetenschap betreffende de buitenplaatsontwikkeling is het ook met de kennis omtrent het historisch interieur thans droevig gesteld.

³⁸ Wittert van Hoogland, *o.c.* I, 217. — Dankbaar wil ik hier gewagen van de royale hulp die ik inzake van Velthuysen, als ook in andere opzichten van prof. dr. Ph. de Monté verLoren mocht ontvangen. — G. W. Kernkamp, *Acta et decreta Senatus*, 2de deel *Werken Hist. Gen.* 3de s., nr. 68 132. — S. Muller Fzn, *De Universiteitsgebouwen te Utrecht*, 1899. 33-34.

³⁹ Het 1ste en 4de kwartier de heerlijkheid Heemstede, het 2de en 3de — de drie molenijzers van de

gedep. 1690, Raad i. d. Hove v. Utr. 1699, Kanunnik ten Dom, ord. gedep. 1703, President Staten v. Utrecht 1713, Hoogheemraad Lekdijk Bovendams, † Utrecht 20 juli 1716, begr. te Houten. zn. v. Frederik en Johanna van Straten. tr. Maarssen juli 1678 Alida de Graeff, geb. Den Haag 7.3.1651 † ald. 14.4.1738, dr. v. Mr. Cornelis en Agneta Deutz. Tengevolge van Didericks kinderloos overlijden kwam Heemstede aan zijn neef Cornelis Quint, wiens moeder Aletta van Velthuysen een zuster van Didericks vader was.

Nog herinnert aan Diderick van Velthuysen een monumentale schoorsteen in zijn vaderstad Utrecht die hij op 12 maart 1694 aan de senaatskamer der universiteit schonk, waarmee hij zijn grootvader Dirk van Velthuysen († 1642) eerde, onder wiens burgemeesterschap de academie in 1636 was ingewijd. Op de schoorsteenboezem staan de beide Utrechtse burgemeesters Gijsbert van der Hoolck en Dirk van Velthuysen ten voeten uit in grisaille schildering weergegeven, van der Hoolck links, in veel ouderwetsere kleding rechts grootvader van Velthuysen, die als tweede burgemeester de hogere plaats aan zijn collega laat. Boven de schoorsteen straalt de sol iustitiae terwijl beneden zich het wapen der stad bevindt. Te weerszijden van de schoorsteen zijn de wapens der beide burgervaders op fasces bevestigd aangebracht³⁸.

Moge in Utrecht, zij het niet meer in de senaatskamer, Didericks schoorsteen bewaard zijn gebleven, zijn heerlijkheid draagt nog in velerlei opzicht zijn stempel. Zo draagt op de centrale middenschoorsteen van de Heemstee de verweerde windvaan als een standaard zijn wapen³⁹. De merkwaardige bekroningen der vier hoektorens die twee maal een haantje en twee maal een zwaantje vertonen, roepen problemen op⁴⁰. De zwaantjes zullen ontleend zijn aan het wapen der bovengenoemde heerlijkheid Willeskop⁴¹, voor de haantjes ligt de zaak minder eenvoudig. Deze zouden kunnen zijn ontleend aan de heerlijkheid Hoencoop, oudtijds het bezit van degene die de Heemstee bouwde, Maria Agnes van Winssen, vrouwe van Heemstede, Hoencoop en Vleuten. Deze overleed na gehuwd te zijn geweest met Hendrick Pieck in 1699 kinderloos als laatste van haar stam⁴².

heerlijkheid Willeskop, die van Velthuysen van zijn grootvader Willem van Straten erfde, terwijl het hart-schild zijn eigen sprekend wapen vertoont.

⁴⁰ De heer Droge, werkzaam op de Hoge Raad van Adel ben ik voor zijn scherpzinnige, heraldische toeschrijvingen zeer verplicht.

⁴¹ Diderick van Velthuysen werd 7.12.1681 hiermee door de Staten van Utrecht beleend.

⁴² Na haar dood ontstond strijd over haar leengoederen. Als haar erfgenamen kwamen o.m. op Beatrix de Wael van Vronesteyn, haar broeder Gerard de W. v. V. en F. I. van Buren. Gerard de W. v. V. werd 16.8.1669 beleend met de ridderhofstad Heemstede, 17.2.1670 kreeg F. I. van Buren Hoencoop, 4.5.1680 werd J. L. Graaf van der Nath heer van Heemstede door opdracht van Th. de Wyckerslooth, de gestelde

Theodorus van Velthuysen rust, als ware hij de heer van het dorp, in zijn grafkelder op het koor van de Houtense dorpskerk. Te zijner nagedachtenis werd in 1716 door J. Mast een monument opgericht⁴³, waarop wij behalve een langademig opschrift, dat zijn bekwaamheden roemt, zijn borstbeeld in witmarmer bewonderen. In de kerk bevindt zich verder onder de vijf overhuifde herengestoelten de bank van Heemstede.

BIJLAGE II

Tot hun veiling bij Fr. Muller in 1910 (*Manuscripts provenant des collections des Chev. van Rappard etc., vente 16 et 17 Juin 1910 Amsterdam Fred Muller e Cie*) beruiste bij de huurder van Heemstede jhr A. C. P. van Rappard een collectie bescheiden, betrekking hebbend op de stichting van New York, die als de „van Rappard documenten” een grote faam zouden verwerven en op de veiling door de Anderson Galleries te New York werden aangekocht. Dr. F. C. Wieder, toentertijd verbonden aan het veilinghuis Fr. Muller leerde als eerste deze documenten in deze manuscriptencollectie kennen.

Hij schreef hierover: „Bij het doorzien dezer papieren

ondervond schrijver dezes dien eigenaardigen schok, die men enkele malen in zijn leven ondergaat, wanneer men voor een verrassing komt te staan, die men geacht had buiten de grenzen der mogelijkheden te liggen. Uit het koffertje [dat van Rappard mee naar Amsterdam gebracht had] kwamen de bewuste Nieuw-Nederland-documenten te voorschijn, met dat wonderbaarlijke stuk, in den catalogus onder E gerangschikt, dat de geboortacte der stad New York mag genoemd worden”.

In tegenstelling met een lid der familie van Rappard, die beweerde dat de stukken op Heemstede op de hanebalken zouden zijn aangetroffen, achtte Wieder het het meest waarschijnlijk, dat de documenten door de vader van de laatste eigenaar, jhr F. A. van Rappard, verzamelaar van een belangrijke collectie Alba Amicorum en autografen, in het midden van de 19de eeuw door koop verworven waren. F. C. Wieder, *De stichting van New York in Juli 1625, Reconstructies en nieuwe gegevens ontleend aan de van Rappard documentatie = Werken Linschoten Vereniging* 26, 1925, 99-100. — Dank ben ik verschuldigd aan prof. jhr dr van Winter, die zo vriendelijk was, mij op de goede weg te helpen.

SUMMARY

HEEMSTED E

Heemstede, which is located in the vicinity of the village of Houten in the province of Utrecht and dates from 1645, shows characteristics of the Utrecht *ridderhofstad* type as well as elements of a centralized plan.

Around 1680, Diderick van Velthuysen arranged for the modernization of the interior, probably under the direction of Daniel Marot, and at the same time the park was laid out according to a system of concentrated axes with a very long main axis. In the main room the marbled wainscoting and wall pilasters were preserved. The paintings in the spaces between the pilasters, which Marot is thought to have designed for this room, can be reconstructed on the basis of a surviving fragment and from paintings on the walls of *Rijnhuizen* near Jutphaas where the same ornamental motif was imitated in the nineteenth century. The wall-composition of the main room at *Heemstede* shows points of similarity with the

second-floor landing of *de Voorst* near Zutphen, but in the latter mirrors were used to fill the spaces between the pilasters. The treatment of the walls of the small cabinet shows some correspondence with English wall panelling and closely resembles that of the entrance hall of *de Voorst*.

In quality the park was second only to that of *Zeist*. The concavely walled court in the axis behind the house shows points of similarity with the orangery at *Zorgvliet* (The Hague) designed for the Earl of Portland. The engravings of the park made in the early eighteenth century after I. de Moucheron give an idealized picture. After the death of Diderick van Velthuysen the park was neglected, but in the eighteenth century the contemporary owner, E. Gillot, chose a fortunate way of regenerating it according to a formal pattern involving a simplification of the complicated original plan.

executeur van de testamenten van Maria Agnes van Winssen en speciale gemachtigde van Gerard de Wael v. V. Op dezelfde dag draagt Graaf van der Nath Heemstede aan Diderick van Velthuysen over. 14 juni d.a.v. werd van Velthuysen bovendien met de ambachtsheerlijkheid beleend. — Blijkens een h.s. inventarislijst

van 9 nummers „Velerlei en transportbrieven betrekkelijk de ambachtsheerlijkheid Heemstede” beruiste deze in 1860 „bij den Schoolmeester te Woerden”.

⁴³ P. C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der Provincie Utrecht*, Utrecht 1919, 78-79.

OFFERBLOKKEN IN NEDERLAND

DOOR

K. T. MEINDERSMA

Over een kerkelijk inventarisstuk, het offerblok, kunnen wij thans wel het slothoofdstuk schrijven. Het heeft zijn functie praktisch geheel verloren en is dien tengevolge in grote delen van ons land verdwenen. Daardoor ook is er tot heden weinig aandacht aan besteed. Binnen onze grenzen hebben slechts twee auteurs er zich mee bezig gehouden. De eerste was A. E. Rientjes, die in 1931 een artikel schreef over de stenen offerblokken in de kerken van Den Ham en Borne¹. De tweede was Renaud met zijn populair geschreven werkje „Uit het levensboek van de spaarpot”², waarin een hoofdstuk is gewijd aan het betrokken onderwerp.

Het ontstaan van het offerblok verliest zich in het duistere verleden. Het offeren van baar geld, een bestaansvoorwaarde voor het blok, zal een voortzetting zijn geweest van offergewoonten uit de heidense voortijd. Zo zijn in Griekse tempelruïnes collectebussen van aardewerk opgedolven, die de vorm van een tempel bezitten³. Aanvan-

Fig. 1. De aflaathandel, houtsnede van Hans Holbein de J., 1527, detail.

kelijk was in de katholieke kerk het schenken van gaven in natura ook in zwang en wel onder meer de gewoonte dat de gelovigen ten behoeve van de mis de benodigdheden in substantie, namelijk brood en wijn, aandroegen. Daarnaast dienden gaven in geld voor bijvoorbeeld het levensonderhoud van de priester en het lenigen van de nood der armen. Het inzamelen van geld, waarmee verdere activiteiten, zoals kerkbouw, moesten worden gefinancierd, begon in de 6de en de 7de eeuw de giften in natura te vervangen en was sinds de 11de eeuw overal gewoonte geworden⁴. Dit hield waarschijnlijk verband met wijzigingen in het economisch patroon en het daaruit voortvloeiende toenemen van de geldroulatie. In deze 11de eeuw stelde de kerk zich een nieuw doel voor ogen, namelijk het bevrijden van het Heilige Land uit handen van de Saracenen. Dit vergde naast andere inspanningen zeer grote bedragen, voor welk oogmerk in de kerken speciale offerblokken moesten worden opgesteld⁵. Het plaatsen van offerblokken gedurende de kruistochten, waartoe zowel de paus als een bisschop opdracht kon geven⁶, werd niet altijd goedschiks door de gelovigen aanvaard. Wanneer dit geschiedde op instigatie van de paus, dan werd dit soms beschouwd als een ongewenste uitbreiding van de macht van Rome. In dit licht moet men de verzuiching van de Duitse dichter Walter von der Vogelweide verklaren als hij zich met de volgende woorden tot het offerblok richt: „Sagt an, hêr Stok, hât iuch der babêst her gesendet dasz ir in rîchet unde uns Tiutschen ermet unde pfen-det?”⁷. Aanleiding tot deze ontboezeming was een decreet van de paus op Pasen 1213 behelzen-

¹ A. E. Rientjes, „Stenen offerblokken in de kerken van Den Ham en Borne”, *Versl. en Med. Overijss. Regt* 1931, 63-65.

² Uitgave Ned. Spaarbankbond. z.j.

³ Tyll Kroha, *Sparbüchsen*, Brunswijk 1959, 8-9.

⁴ *Liturgisch Woordenboek*, Roermond 1958-'61, 429-430.

⁵ W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming*, II. 1, Arnhem 1866, 383.

⁶ *Gesta Innocentii III Papae*, anno 1200, cp. 84. — Migne, *Patrologia latina*, dl. 214, CXXXIV.

⁷ Walter von der Vogelweide, *Gedichte* Mhd. Text und Übertragung, Fischer Bücherei nr. 732.

de het inzamelen van geld voor de kruisvaarders. De dichter trok partij voor de keizer in diens strijd tegen de paus en oogstte met zijn felle aanvallen veel kritiek.

Op vele wijzen trachtte de kerk in de middeleeuwen geld in te zamelen om aan haar geestelijke en sociale verplichtingen te kunnen voldoen. Zij leefde ten dele van vaste inkomsten, bijvoorbeeld uit landerijen en van beloningen voor verleende diensten zoals het opdragen van votiefmissen. Daarnaast speelden de vrijwillige gaven een grote rol, met name om de variabele kosten te bestrijden, onder meer voor de armenzorg⁸. Het offeren behoorde tot de goede werken bij uitstek en werd als zodanig met alle middelen gepropageerd.

Moeilijkheden tussen de in aantal groeiende geestelijken en de leken deed in 1123 bisschop Godebald van Deventer ingrijpen ten voordele van de laatsten, waarna de bisschop van Munster in 1276 het vrijwillige karakter van de offers in Groningerland stipuleerde⁹. Het intomen van overmatige ijver van geestelijken en kerkmeesters bleek uit de daartoe gegeven instructies door paus Clemens XI¹⁰, wiens pontificaat duurde van 1700 tot 1721. Hij beval dat het voorschrijven, goedkeuren en regelen van collecten berustte bij de bisschop. Het inzamelen diende te geschieden door leken en werd niet passend geacht voor geestelijken. Het werk werd tevens onoirbaar gevonden voor vrouwen, die zich daartoe gekniel op bidstoelen bij de ingang van de kerk ophielden of begeleid door mannen rondgingen. De kerkmeesters mochten enkel een blok ten nutte van het eigen kerkgebouw opstellen. Tijdens het uitstallen van het Allerheiligste mocht gecollecteerd noch gebedeld worden. Hierbij werd stelling genomen tegen misbruiken tijdens de hoogmis. Momenten, waarop het collecteren plaatsvond, vinden wij bijvoorbeeld opgesomd in de rentmeestersrekeningen van de St.-Jacobskerk te Den Haag¹¹. Hierin staan genoteerd voor het jaar 1557 de gespecificeerde „ontfanck van die becken daer die kerckmeesters mede omme ghaen”, hetgeen geschiedde „onder de preecken, onder tsermoen, onder de hoochmisse, opten haechse kermisse” en op kerkelijke feestdagen.

In de 16de eeuw onderging het kerkelijke

leven in verschillende landen tengevolge van de reformatie een grote ommekeer, wat onder meer resulteerde in het opruimen van kerkelijke voorwerpen als offerblokken. De afkeer der protestanten werd, ondanks de mogelijkheid van zinvolle gebruiksmogelijkheden, kennelijk bepaald door de „paapse” herinnering. Op de provinciale synode te Utrecht hoorde men dan ook de klacht, dat er „noch offerhanden in de kercke geoffert worden als bysonder te Houten”¹². Volgens Steensma beschouwde men op die synode het brengen van offeranden kennelijk als een zaak die teveel herinnerde aan het doen van goede werken in de katholieke kerk.

Onder de bezwaren tegen bepaalde geloofspraktijken van de katholieke kerk past in dit verhaal de aflaatdienst. Zoals valt te begrijpen neemt in deze activiteit de geldkist een voorname plaats in. Bij een aantal spotprenten uit die dagen ontbreekt een afbeelding van dit voorwerp dan ook niet (fig. 1)¹³.

Op de rijksdag van Västerås in Zweden in 1544 werd formeel tot afschaffing van het offerblok besloten. In 1649 beval koningin Christina de heringebruikneming ten behoeve van de armenzorg¹⁴. Het is niet onmogelijk dat een dergelijke ontwikkeling ook in ons land heeft plaats gevonden. Het aantal voor-reformatorische voorbeelden is namelijk beperkt tot een paar stuks. Alleen in de provincies Groningen en Drenthe wordt het offerblok in betrekkelijk groot aantal aangetroffen, wat zou kunnen inhouden dat in deze gewesten gedurende de omwenteling de blokken niet werden afgeschaft. De nog aanwezige exemplaren kunnen dan de opvolgers zijn van voorgaanden die onbruikbaar waren geworden om welke reden dan ook. Wellicht kan men de behoudendheid hier stellen tegenover een fanatieker belijden van de nieuwe geloofsopvatting elders. In de Generaliteitslanden kunnen de bewindvoerders zich strikt gehouden hebben aan de opdracht tot verwijdering van alles wat aan de oude leer herinnerde. En daarna heeft de katholieke emancipatie het reeds gehavende bezit wellicht nog verder gedecimeerd.

Vanaf het einde van de 16de eeuw tot omstreeks 1850 kunnen wij hoofdzakelijk in de her-

⁸ Moll, *o.c.*, 383 e.v.

⁹ Moll, *o.c.*, 384.

¹⁰ Barbier de Montault, *Traité de la construction de l'ameublement...*, Parijs 1878, 392-393.

¹¹ M. G. Wildeman, *Aantekeningen uit de Rentmeestersrekeningen der Grooten of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage (1557-1567)*, Den Haag 1896.

¹² Reitsma en van der Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden*, VI, Groningen 1897, 321.

¹³ Vgl. P. Schreckenbach und F. Neubert, *Martin Luther, ein Bild seines Lebens und Wirkens*, Leipzig, 1921, 77. — W. J. Kooiman, *Maarten Luther*, Amsterdam 1946, 33. — *Erasmus en zijn tijd*, Catalogus Boymans-van Beuningen Rotterdam 1970, nr. 446.

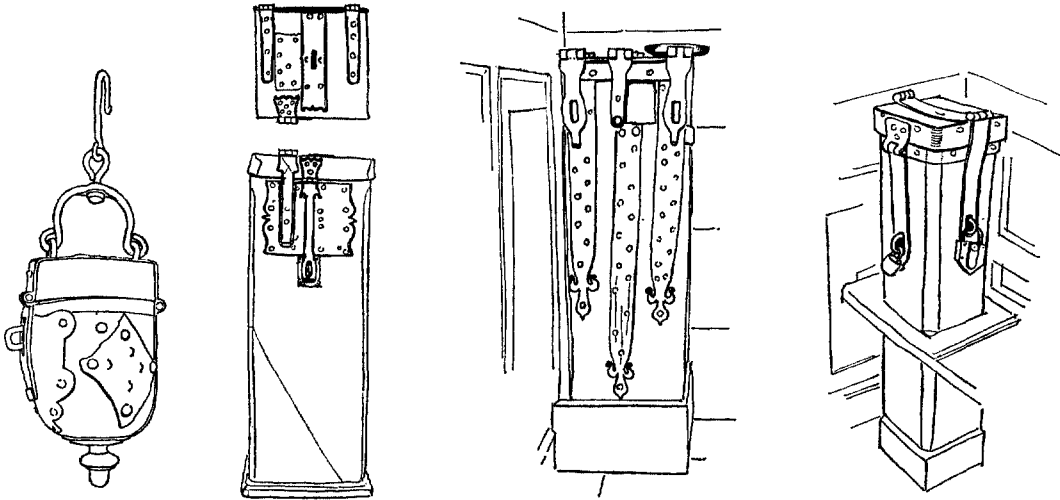

Fig. 2. Zandweer.

Fig. 3. Jaarsveld.

Fig. 4. Baflo.

Fig. 5. Ulrum.

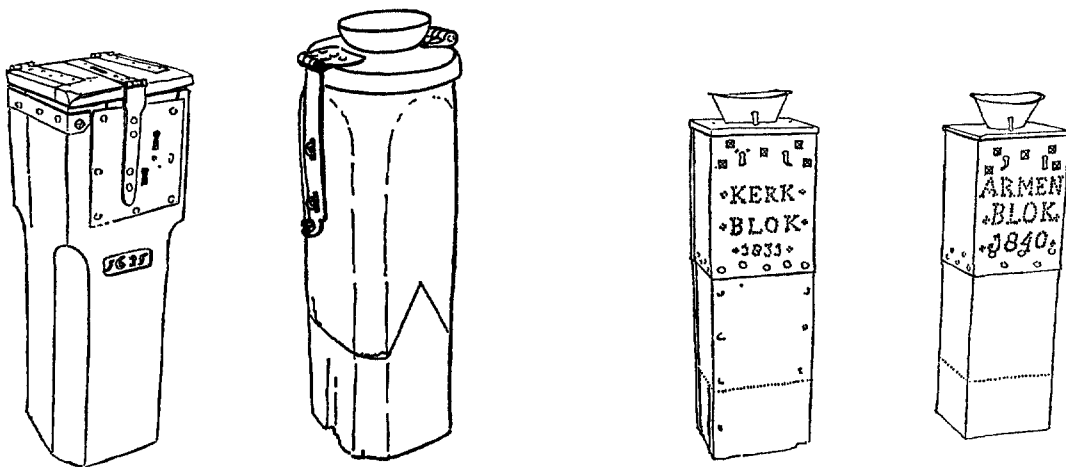

Fig. 6. Zoetermeer.

Fig. 7. Roden.

Fig. 8. Woltersum.

vormde kerkgebouwen de laatste ontwikkeling van het offerblok volgen. Gedurende deze periode kan een functieverandering gepaard gaande met vormverandering worden waargenomen.

Aanvankelijk waren de blokken bij de uitgang van de kerk opgesteld ten dienste van de diakonie. Hieraan danken ze de naam van „armenblok” of, zoals Rientjes weet mee te delen in Drenthe „armenstock”. Deze blokken waren ambachtelijk gezien nog wel opmerkelijk hoewel ze waarschijnlijk niet konden wedijveren met voorbeelden uit de late gotiek en de vroege renaissance, die moeten hebben uitgeblonken op het gebied van sieraadwerk. In verband met de aanstelling van collectanten kreeg het blok meer en meer de functie van geldkluis in plaats van een offergelegenheid. Hieruit vloeide voort het verplaatsen van het blok naar de omgeving van de kansel. Het offerblok stond hier in de regel weinig opvallend. Omdat het zijn aanwezigheid niet langer behoefde aan te prijzen, was in het algemeen een versoering van het uiterlijk het gevolg. Voor de aanvang van de 19de eeuw komt er in sommige Groningse kerken nog een tweede blok bij voor het opbergen van kerkvoogdijgelden. Het zijn overigens veelal verwaterde kopieën van de reeds eerder aanwezige. Eenzelfde gang van zaken valt te constateren bij het gebruik van offerkistjes. Tegen het midden van de vorige eeuw ontstaan er dan blokken, die naar vorm en uitvoering het decadente einde betekenen van een mogelijk duizendjarige traditie. In de katholieke kerkgebouwen worden ze dan meestal gedetailleerd in de gangbare neostijlen, zodat ze weinig gemeen hebben met de oorspronkelijke typen.

Het verdwijnen van de blokken moet niet enkel geweten worden aan religieuze drijfveren. Het uithoudingsvermogen der gebruikte materialen was beperkt. Door roest, slijtage, verrotting, aantasting door insecten en het groeiende vernuft van offerbloklichters — een kwaliteit die de inwoners van het Groningse Warffum volgens hun bijnaam zouden hebben bezeten — moest meer dan eens tot vervanging worden overgegaan. De fabriekmatig vervaardigde stalen brandkast in de jaren zeventig van de vorige eeuw bood daartoe een welkome oplossing, helaas ten koste van een oud

gebruik. Zonder direct op een safe te doelen, steekt de Duitse theoloog Gerhardy de vernieuwers een hart onder de riem, wanneer hij adviseert onpraktisch geworden blokken op te ruimen, want „schön für einige Mark lassen sich neue beschaffen”¹⁵.

Woordverklaring

Onder *tronk* verstaat men een stam, ontdaan van takken, of ook het zware worteleinde van een stam. Viollet le Duc geeft de volgende omschrijving van het latijnse „truncus”: Uitgehoud stuk hout, voorzien van een deksel met degelijke sluiting, bestemd voor het inwerpen van aalmoezen van de gelovigen bij de ingang van kerken, kloosters, gasthuizen en toevluchtsoorden¹⁶.

Blok is een samentrekking van belok en afgeleid van het werkwoord luiken¹⁷. Zo wordt de eerste zondag na Pasen van ouds Beloken Pasen genoemd. En verder was Blok ook de naam van de bergplaats van het stadsarchief in de Stevenskerk te Nijmegen.

Het woord *stoc* betekent wel offerblok maar heeft hiermee geen afleidingsovereenkomst, wel betekenisovereenkomst. Het is dus verwant aan het woord tronk¹⁸. De uitleg van Otto Schmitt omtrent „Almosenstock” luidt dat de vorm paal-, boomstam-, cylinder- of prismavormig kan zijn en dat hij van hout, soms van steen is gemaakt¹⁹.

Het woord offertronk herinnert aan de manier, waarop de oudste blokken werden gemaakt, namelijk door het uithollen of uithakken van een zwaar stuk hout (tronk). Het was een primitieve manier van houtbewerking, waarbij net als bij de boot van Pesse (Assen, Provinciaal Museum) wellicht ook vuur werd aangewend. Ook doodkisten kwamen op die manier tot stand. Zo is tijdens de opgravingscampagne van 1967 in de Martinikerk te Groningen gebleken, dat er voor omstreeks het jaar 1000 bij het begraven zowel getimmerde kisten van gekloofd hout als boomkisten gebruikt zijn²⁰. Daar het hout van de offerblokken vooral bij grote afmetingen naderhand door uitdrogen neiging tot splijten vertoonde, werd het geheel ter beteugeling van dit euvel met ijzeren banden omgeven. Dit ijzerwerk, dat tevens de inhoud tegen diefstal moest beveiligen,

¹⁴ Marcus Leppo, *Vaivaisukot-Finnish pauper sculpture*. Porvoo-Helsinki 1966, 17.

¹⁵ Joh. Gerhardy, *Practische Ratschläge über kirchliche Gebäude . . .*, Paderborn 21913, 183-184.

¹⁶ Viollet-le-Duc, *Dictionnaire Raisonné du mobilier français de l'époque Carlovingienne à la Renaissance*, I, Parijs 1858, 279-281.

¹⁷ E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, Den Haag 1885, 1317 : 2.

¹⁸ *Bijdr. Bisd. Haarlem* 4 (1876), 249: vermelding van „stock” in 1311.

¹⁹ Otto Schmitt, *Reallexicon zur deutschen Kunstgeschichte*, I, Stuttgart 1937, 388-391.

²⁰ H. Halbertsma in *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 1965, 15.

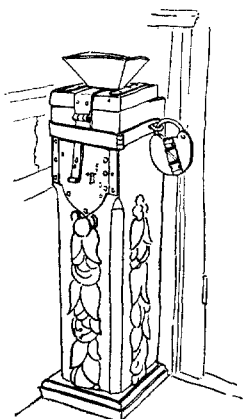

Fig. 9. Oosterwijtwerd.

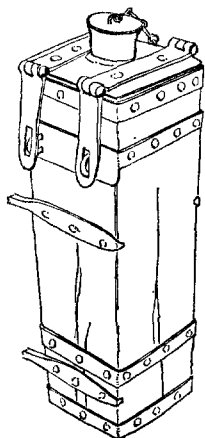

Fig. 10. Blokzijl.

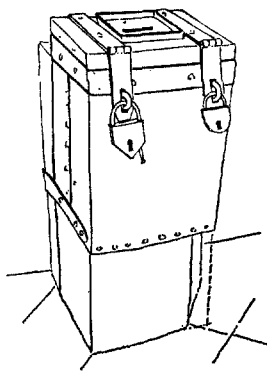

Fig. 11. Winsum.

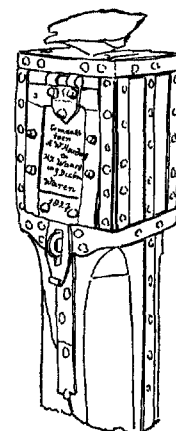

Fig. 12. Rhenen.
(streekmuseum).

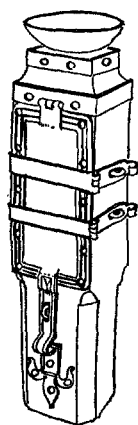

Fig. 13. Saaksum-
huizen.

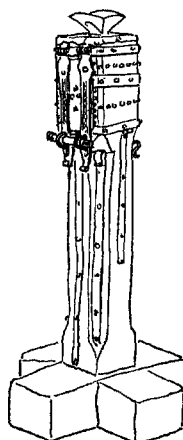

Fig. 14. Ter Apel.

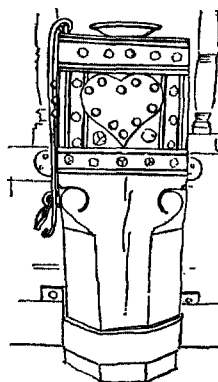

Fig. 15. Zandweer.

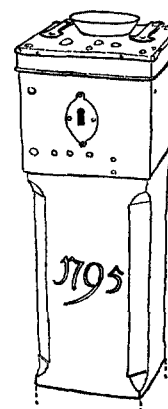

Fig. 16. Thesinge

werd vermoedelijk zo warm mogelijk aangebracht. In het Rijksmuseum Twenthe te Enschede bevinden zich nog twee volgens dit procédé vervaardigde kisten en in Engeland kan men dergelijke voorwerpen zelfs nog in enkele kerken aantreffen, sommige uit de Saksische tijd²¹. Offerblokken zijn nog tot in de eerste helft van de 19de eeuw door het uithollen van palen of stammen gemaakt, een primitiever maar doeltreffender methode voor het verkrijgen van een kleine verzamelruimte met geldsleuf dan het samenstellen uit planken e.d. Hoe primitief meer gedetailleerd timmerwerk overigens kon zijn, tonen ons de resten van kerkramen uit de romaanse periode²². Er zijn ook nog sporadisch collectebussen van uitgehold hout bewaard, eigenlijk kleine offerblokken maar dan zonder voetstuk (fig. 2). Verreweg de meeste collectebussen zijn echter uit houten onderdelen samengesteld of uit metaal, van welke laatste categorie er ware pronkstukken bekend zijn²³. Henri Havard noemt de collectebus in zijn Dictionnaire „tronc portatif” en hij beeldt daarbij twee metalen exemplaren af²⁴, waaruit blijkt hoezeer de oorspronkelijke betekenis van het woord „tronc” op de achtergrond is geraakt.

De plaats van het offerblok in middeleeuwse kerken

Viollet le Duc geeft als plaats voor offerblokken de ingangen van kerken, kloosters, gasthuizen en toevluchtsoorden aan, en hij illustreert dit met een afbeelding van het offerblok uit de gotische periode in de toreningang van de Munsterkerk van Freiburg i. Br.¹⁶. Maar in diezelfde kerk staan er nog vier andere bij altaren opgesteld. Zij stammen eveneens uit de gotische periode en de grootste is maar liefst 1.22 m hoog (fig. 57, 58, 59).

Over het aantal offerblokken, de bestemming van de offergaven, en over andere manieren van geldinzamelen kunnen verscheidene archieven ons

inlichtingen verstrekken. In de ontvangsten van de St.-Jacobskerk te Utrecht uit het jaar 1492²⁵ worden vermeld blokken (van St. Cornelis, St. Jeroen, St. Anthonis en St. Brigitta, in de H.-Kruiskapel en bij het H. Graf), een bus (in de St.-Corneliskapel) en een reeks kassen (van St. Cornelis, St. Quirinus, St. Martinus, St. Ewout, O.L. Vrouw en het H. Sacrament).

In de rentmeestersrekeningen van de St.-Jacobskerk te Den Haag uit de jaren 1557-1567²⁶ vinden wij onder meer de regel: „Ontfanck van de blokken, kisten ende vellen”. Tot de werkzaamheden van de kerkmeester in het jaar 1560 behoort ook het openen van het „offlaetsblock voortoor staende ende tblock staende bezijden St. Sebastiaens outaer”.

In dorpskerken beperkt het aantal blokken zich evenmin tot een. De rekeningen van de kerk te Bozum bij Sneek²⁷ vermelden in 1520 het bestaan van een Anthonisblok, waarmee dit zich kennelijk onderscheidt van andere blokken in het kerkgebouw. Omstreeks 1521 leest men over bepaalde gebruiken van het geofferde geld vijf maal de zinsnede „der hem leend sijnt utet block”. In 1526 wordt een „nij block” aangeschaft en in hetzelfde jaar volgt enige keren de uitdrukking „in block stetzen”.

Het omgekeerde, tevens onrechtmatige van de laatst gemelde bezigheid, lezen we in de vonnissen van het Hof te Leeuwarden²⁸ als op 18 januari 1533 Pieter Metskes veroordeeld wordt wegens diefstal uit de blokken in de kerken van Schalsum en Sweins. Op 13 maart 1535 vergrijpt Agge Broers uit Sneek zich aan de blokken in de kerken van Zurich en Abbega en aan een kist in de kerk te Idsega. Aan de oprechte bedoelingen van de Saksers, die in 1514 klooster Thabor bij Bolsward bezetten en geld wilden lenen, moet ook worden getwijfeld wanneer abt Worp noteert: „In wat kercken dye heeren conde vereyschen, dat gelt in blocken waer, dat mosten de pastoren ende kerckfouden, hoer geven op renthen”²⁹.

²¹ Fred Roe, *Ancient church chests and chairs in the home counties round London*, Londen 1929. — Christopher Howkins, *Discovering Church Furniture*, Tring, Herts. 1969.

²² H. van der Wal, „Houten ramen in vensters van romaanse kerken”, *Bull. K.N.O.B.*, 67 (1968), 1-9.

²³ K. T. Meindersma, „Historisch waardevolle offerbussen in de provincie Groningen”, *Stichting Oude Groninger Kerken*, 109-114, mei 1972. — J. G. N. Renaud, *Uit het levensboek van de spaarpot*, zie noot 2.

²⁴ Henri Havard, *Dictionnaire de l'ameublement et*

de la décoration depuis le 13e siècle jusqu'à nos jours, 1877/92, IV, 1449.

²⁵ Gemeente-archief Utrecht, archief St. Jacob, inv. nr. 423, rek. 1492 f. 6v° en 7.

²⁶ M. G. Wildeman, *o.c.*, 21.

²⁷ P. Sipma, *Oudfriesche Oorkonden*, III, Den Haag 1941, 84-137.

²⁸ *De Vrije Fries*, deel 23 (1915), 144.

²⁹ J. G. Ottema, *Worp van Thabor*, V, Leeuwarden 1871, 123.

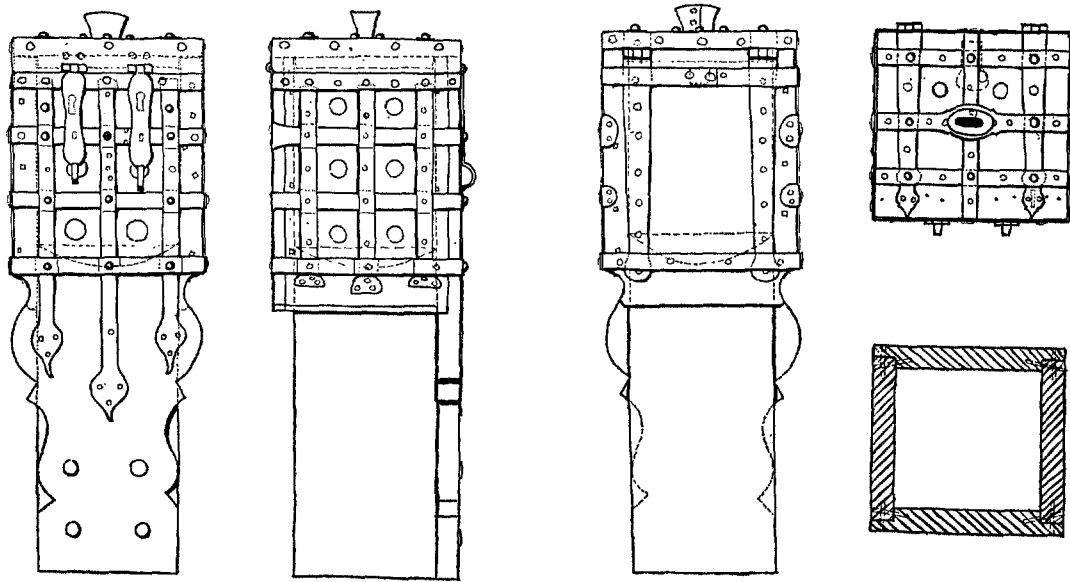

Fig. 17. Noorddijk.

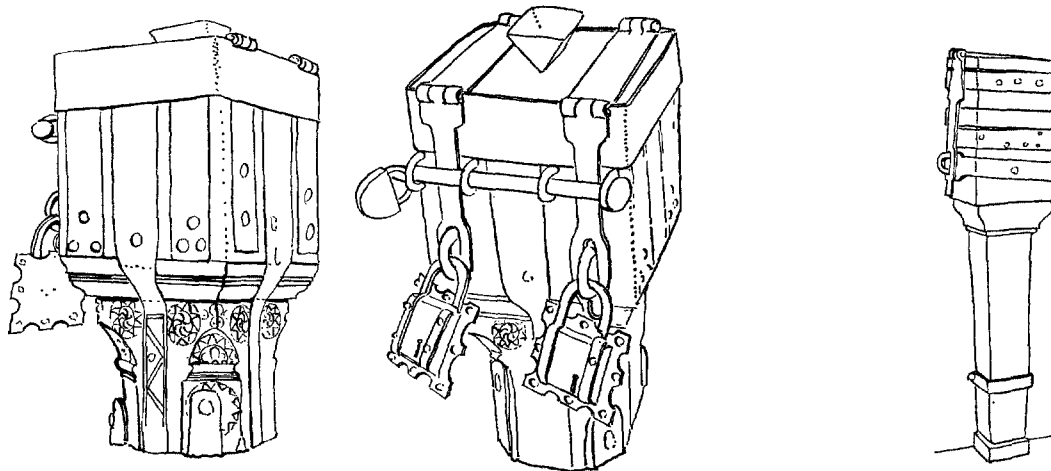

Fig. 18. Noordlaren.

Fig. 19. Leens.

De ontwikkeling van het offerblok

De weinige middeleeuwse offerblokken in Nederland tonen trekken van overeenkomst met dergelijke voorwerpen in Duitsland, Denemarken en België, wat vooral komt door het functionele karakter. Zo werden de ijzeren banden dikwijls niet verder bewerkt dan voor beveiliging van de inhoud noodzakelijk was. Een soort oervorm voor bepaalde constructies gaf over een uitgestrekt gebied de toon aan boven regionale verschillen. En dat niet alleen in de middeleeuwen maar ook nog daarna, zolang er geen dwingende noodzaak bestond om af te wijken van de traditionele werkwijze.

Het blok in zijn meest simpele uitvoering bestaat uit een opgerichte balk, vierkant of rechthoekig van doorsnee, ongeveer een meter hoog met in het bovengedeelte een uitholling, waarin een geldgleuf uitmondt. De holte wordt vanuit de bovenkant of de zijkant aangebracht. De uitvoering met zijopening is eenvoudiger te realiseren omdat men niet in het kopse hout hoeft te werken en het gemaakte gat met een deksel van ongeveer dezelfde grootte kan afdekken. Bij de holte van bovenuit laat het kopse hout zich moeilijker verwijderen en moet bovendien het hele bovenvlak van een deksel worden voorzien.

Als variatie op dit type kunnen worden genoemd de paal met zes- of achtkantige doorsnede en de ronde of bijgeronde vorm. De vierkante of rechthoekige palen werden dikwijls voorzien van afgeschuinde hoeken. Deze afschuining loopt over de volle hoogte of beperkt zich tot het gedeelte gelegen tussen kop en voet en wordt aan de einden afgebiljoend. Ter verijdeling van openbreken worden ijzeren banden zowel in staande als in dwarsrichting aangebracht.

De boven geschetste grondvormen lenen zich tot verdere stilering waarbij gebruik wordt gemaakt van de in de bouwkunst bekende vormen.

Het offerblok in de Munsterkerk te Freiburg, waar Viollet le Duc onze aandacht op vestigt¹⁶ (fig. 57) heeft in de voet een vierkante doorsnede; halverwege naar boven lossen beide voorste hoeken zich via halve piramiden op in afschuivingsvlakken. Het offerblok in de St. Begakerk te Andenne in België (fig. 67) laat zien hoe volgens gotische principes het vierkante bovendeele overgaat in een slanke achtkante steel. De juiste vorm van de niet meer bestaande voet zou men hieruit kunnen afleiden. Het veel jongere blok in het Heimatmuseum te Kranenburg op korte afstand van Nijmegen wijst althans naar een mogelijke oplossing (fig. 62).

Het blok in de hervormde kerk te Noordlaren (fig. 18) is een fase verder. De afbiljoening van de achtkante steel wordt bij de aanzet gemarkeerd door een dwarsprofiel. Het meest opvallend is echter de overkraging van het bovendeele. De blokken van Andenne en Noordlaren vormen de overgang naar een architectonisch meer geleed type waarvan duidelijk te onderscheiden zijn een bak- of bovengedeelte, een tussenstuk of steel en een voet of basement. Niet zelden volstaat men met een steel en blijft een basement achterwege.

Volgens deze formule ontstaat een aantal werkstukken dat sierlijk afsteekt tegen de wat robuuste vertegenwoordigers van het zuivere paaltje (fig. 3 en 4). De steel neemt de vorm aan van een meer dan wel minder geprofileerde baluster (fig. 25 t/m 28). Een variant op deze uitvoering vormt het blok in de hervormde kerk te Brouwershaven. Ondanks vermindering van de voet en vernieuwing van de kop is het een waardevolle vertegenwoordiger van het „halfbaluster-type" (fig. 29). Zeldzaam in ons land zijn de voorbeelden met een gedraaide poot (fig. 30).

Zijn tot zover hoofdzakelijk massieve stukken hout verwerkt tot offerblok, geleidelijk ziet men blokken verschijnen samengesteld uit meerdere onderdelen. Naast eikehout vindt nu ook onder meer grenehout toepassing. Deze blokken bestaan uit een kernbalk, vierzijdig over de volle hoogte of enkel aan de bovenkant omgeven door plankjes, en wel zodanig dat aan de bovenkant een bakje ontstaat. Bij vergelijking van het scala constructiemogelijkheden in binnen- en buitenland wijst deze werkwijze op specifiek Nederlandse trekken. Met dit getimmer werden de nadagen van het offerblok ingeluid, ondanks de goede werkstukken die ook in deze periode nog volgens beproefde methoden werden gemaakt. De verwatering die men kan waarnemen aan een aantal voorbeelden in Groningen, Drenthe en Overijssel vloeide voort uit de achteruitgang van het ambacht en het feit dat de blokken een minder prominente plaats in de kerk kregen toebedeeld. Hoe de ontwikkeling zich uit in de zich wijzigende detaillering komt nader aan de orde.

Wijze van opstelling

Het blok moest niet alleen beveiligd zijn tegen openbreken maar ook zo worden opgesteld, dat het niet kon worden weggehaald. Hiervoor zijn verschillende manieren toegepast. De kennelijk meest voor de hand liggende en tevens meest funeste manier was die van het plaatsen in de grond, met als gevolg het wegrotten van de voet,

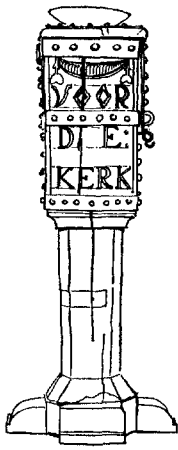

Fig. 20. Roswinkel.

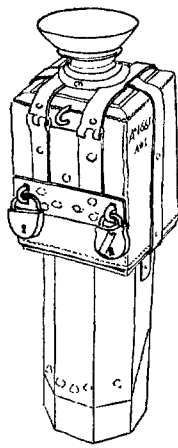

Fig. 21. Norg.

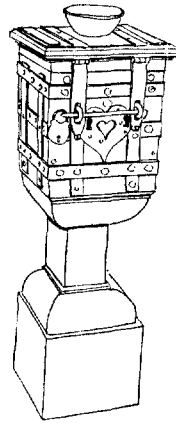

Fig. 22. Warffum.

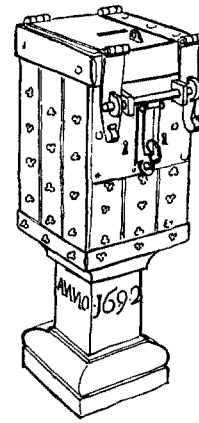

Fig. 23. Winsum.

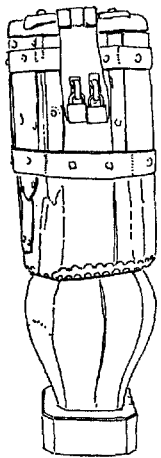

Fig. 24. Steenderen.

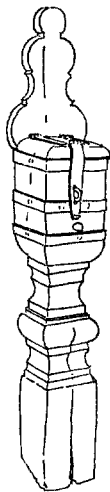

Fig. 25. Ittervoort.

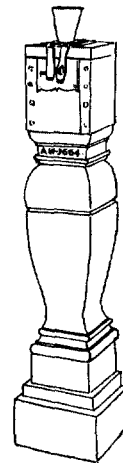

Fig. 26. Didam
(verdwenen).

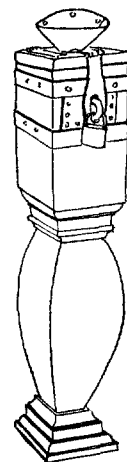

Fig. 27. Zevenaar,
herv. kerk.

wat dikwijls aanleiding gaf tot herstellen of aanlassen met weinig nauwkeurige imitaties van de oorspronkelijke vorm. Eenvoudiger was het evenwel om het blok dieper in de vloer te plaatsen, een handelwijze, waaraan in veel gevallen de tegenwoordige lage opstelling te danken is. In de hervormde kerk te Roderwolde steekt het blok nog maar enkele centimeters boven de vloer uit, zodat de oorspronkelijke sluiting met overslagen geen dienst meer kan doen.

Opstelling los op de vloer komt ook voor in welk geval het blok met een beugel of een ketting aan de muur wordt bevestigd. Een nog functionerende ketting is mij niet bekend. Een kram en een oog aan resp. de blokken te Norg en te Winsum wijzen op de plaats waar de ketting was vastgehecht (fig. 21 en 23). Aan een koorbank in de kloosterkerk van Ter Apel hangt een ketting waaraan het hier vlakbij opgestelde offerblok (fig. 14) geketend moet zijn geweest.

Aan de muur gekluisterde blokken blijken vaak met hun deurtje en/of sloten naar de muur toegewend te staan. Het blok in de hervormde kerk te Borger (fig. 33) staat voor de muur geplaatst tussen twee ingemetselde staven, door de vrije einden waarvan een dwarsstaaf met hangslot kan worden gestoken. Zo'n vergrendeling treft men ook aan in de hervormde kerk te Eext (fig. 34). De r.k. kerk te Ittervoort bezit een blok (fig. 25) met onder in het bovendeel een rond gat, waar doorheen een ingemetselde staaf kan worden gestoken met hangslotafsluiting. De herv. kerk te Blokzijl beschikt over twee aan de wand opgehangen blokken (fig. 10).

De meest voorkomende bevestiging bestaat uit ijzeren banden waarmee de blokken aan wanden of schotten, of aan de vloer zijn gehecht. In het algemeen zijn los opgestelde blokken beter bewaard gebleven. In enkele gevallen werden blokken bij hun verplaatsing alsnog in de vloer ingegraven, zoals vermoedelijk te Norg.

Ijzerwerk

De toepassing van ijzer vormt een belangrijk aspect in de ontwikkeling van de offerblokken. De vormgeving blijft in de meeste gevallen ondergeschikt aan de constructie en is derhalve weinig opzienbarend. Een enkel voorbeeld, waarbij wel uitdrukkelijk naar verfijning is gestreefd, wijst naar bewerkingsmogelijkheden, die zijn ont-

staan omstreeks 1400 toen het arsenaal van hulpgereedschappen werd uitgebreid met de vijl³⁰. Voordien moest men zich redden met hamer, beitels, stempels en dergelijke en kon men weinig zonder vuur tot stand brengen. Het nieuw gevolgde bewerkingsprocédé heeft als typische karakteristiek de „koud-bewerking”. De vormgeving is vlakker, strakker en spitzer dan bij het gesmede werk. Tot het einde van de renaissance blijft voor het kleine ijzerwerk de vijl het voornaamste gereedschap en uiteraard nog veel langer in het slotmakersvak dat bestaat bij de gratie van de precisie. Om het ijzerwerk te vrijwaren van roest werd het dikwijls, na goed gereinigd te zijn, ondergedompeld in vloeibaar tin.

Een voorbeeld van een offerblok met fijner behandeld ijzerwerk treffen wij aan in de hervormde kerk te Jaarsveld (fig. 3). De wijze, waarop slot- en scharnieronderdelen zijn voorzien van accoladevormige beëindigingen en sierlijk verlopende vellingkanten gaat uit boven rationele eisen. In het museum voor ijzersmeedkunst „Le Secq des Tournelles” te Rouen bevindt zich een uit Spanje afkomstig offerblok uit de 16de eeuw dat voortreffelijk de kundigheden van smeden uit die dagen weergeeft (fig. 73).

Er zijn te weinig voorbeelden in ons land om te kunnen nagaan op welke manier de pantsering van de blokken zich heeft ontwikkeld. Men krijgt de indruk dat deze in de loop der tijden, speciaal in de 17de eeuw steeds doelmatiger werd. Enkele eisen zijn dat het blok niet zonder meer kan worden opengekloofd, van zijn voetstuk kan worden gezaagd of worden geopend. Het vernuft van de inbreker — beter gezegd de offerbloklichter — en diens gereedschappen zijn factoren waarmee de maker van het blok rekening heeft te houden. Bij dit alles speelt ijzer de voornaamste rol. De banden werden breder en in veel gevallen verdrongen door plaatijzer.

De mate waarin en de wijze waarop het ijzer is toegepast bieden geen afdoende formules voor datering, omdat de omstandigheden, die daarop van invloed zijn, nooit dezelfde zijn. Wij moeten ook op de stijl letten maar dan nog blijft het meestal verre van eenvoudig, zodat wij in veel gevallen met een globale datering moesten volstaan.

In de tweede helft van de 18de eeuw vormt de toepassing van geel koper voor onderdelen als trechter, deksel en sleutelplaat een nieuwigheid. Dateerbare of gedateerde stukken uit die tijd zijn voorhanden in de Groningse plaatsen Middelbert 176(?)9 en Thesinge 1795 (fig. 16).

³⁰ R. Subes, *La ferronnerie de l'art du XIe au XIXe siècle*, Parijs 1928, 6.

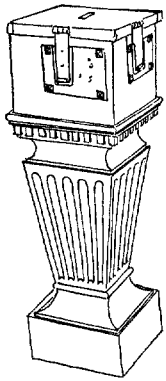

Fig. 28. Terborg.
(thans Stedelijk
Museum, Zutphen).

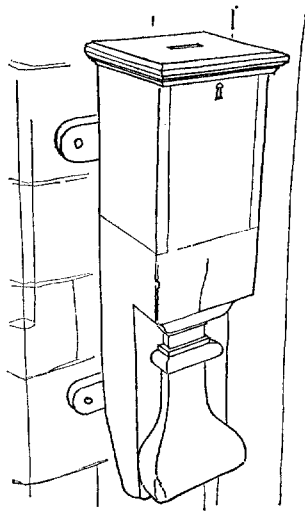

Fig. 29. Brouwershaven.

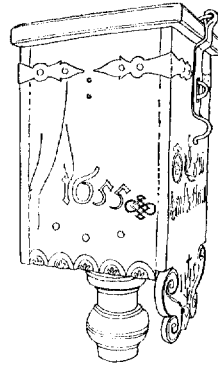

Fig. 30. Limbricht.

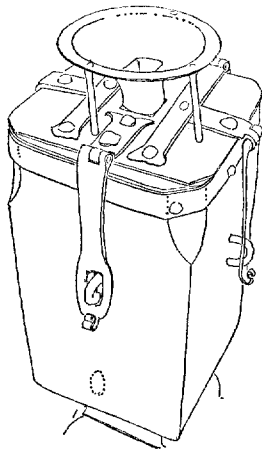
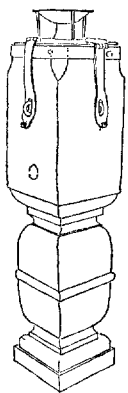

Fig. 31. Peize.

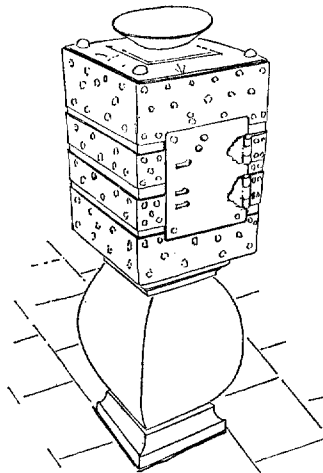

Fig. 32. Gasselte.

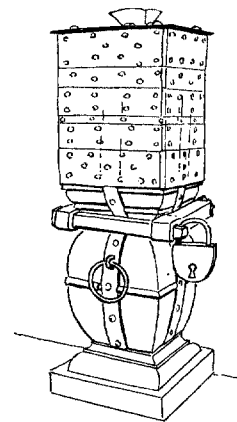

Fig. 33. Borger.

Afsluiting

Het beheer over offerblokken heeft al vroegtijdig problemen opgeworpen. Paus Innocentius III (1198-1216) vaardigde het besluit uit dat de afsluiting diende te geschieden met drie sloten, waarvan de bisschop, de priester en een gelovige leek ieder een sleutel in het bezit moesten hebben⁶. Ook keizer Karel V beval in 1531 dat de offerblokken voor de armen, die in elke parochiekerk geplaatst moesten worden, op een dergelijke drievoudige wijze werden gesloten, waarbij de sleutels moesten berusten bij de beheerder van de parochie, bij een van de plaatselijke wethouders en bij de gecommiteerden, belast met de uitdelingen uit de algemene beurs³¹. Aan deze drievoudige afsluiting voldoen de meeste nog bestaande blokken niet. Dikwijls wordt met twee sloten, later ook met één slot, volstaan. In de kerk te Elmshorn bij Hamburg staat daarentegen een blok dat oorspronkelijk acht sloten had; men kan nauwelijks aannemen dat hiermee een achtvoudige zekerheid was bereikt ten opzichte van dievengespuis. Eerder spreekt hieruit een groot wantrouwen tussen de sleutelbewaarders zelf.

Naast de sluitingen aan deksels en deurtjes zijn er ook afsluitbare trechters en gleuven. In het blok te Zandweer (fig. 15) kan een schuif onder de trechter met behulp van een sleutel in het deksel worden verschoven.

Dit brengt ons bij andere maatregelen die moeten voorkomen dat bijvoorbeeld met behulp van lijmstokken of door het omkeren van het blok munten kunnen worden gestolen. Hiertoe bracht men wel kettinggordijntjes aan weerskanten van de gleuf aan of een beugel midden onder de gleuf. In België ziet men niet zelden dit probleem opgelost door plaatsing van een „poortje” over het gat.

De afsluiting geschiedt met een of meer scharnierende overslagen, die met een gat over een kram schuiven (waarin een hangslot kan worden gestoken) of met een oog in een ingelaten slot vallen (waarin het door een schoot wordt vergrendeld). Beide sloten zijn meestal eenvoudig van uitvoering: door vasthouden van de sleutel in de openingsstand houdt men de schoot terug maar laat men de sleutel los dan schiet de schoot terstond weer naar buiten. Van een hangslot met schoot kan meestal de sluitbeugel geheel worden verwijderd.

Hangsloten komen overigens in ontelbare va-

³¹ Artikel xvi van het Groot Placaat van keizer Karel V van 7 oktober, gepubliceerd 15 oktober 1531; zie: Waters *Rechtsplacaatboek*, I, 413.

riëteiten voor. Ruim inzicht in deze materie biedt Lips' Brandkasten- en Slotenmuseum te Dordrecht³². In het begin van de 19de eeuw verschijnen de eerste exemplaren van industriële massaproducten. Helaas worden oude hangsloten slechts zelden in functie aan de blokken aange troffen.

Speciale aandacht verdient het offerblok te Noorddijk (fig. 17) met zijn twee (pseudo-) overslagen, die twee sleutelgaten afdekken en door een geheime sluiting worden geblokkeerd.

De trechter

Zolang de kerkgangers persoonlijk hun gave in het blok storten, hetgeen muntgewijs gebeurt, kan worden volstaan met een kleine gleuf. Wanneer naderhand collectanten worden aangesteld wordt de opbrengst ineens gestort en ontstaat behoefte aan een trechter. Bij veel blokken blijkt de trechter een latere toevoeging, soms van dun plaatijzer of blik.

Opschriften

In een aantal gevallen zijn de blokken gedateerd, bijvoorbeeld te Zoetermeer 1625 (fig. 6), Didam 1664 (fig. 26), Tjamsweer 1681 (fig. 35), Winsum 1692 (fig. 23), Gieten 1681, Rolde 1696, Middelbert 17(6?)9, Thesinge 1795 (fig. 16), Borger 1833 (fig. 33).

Meer tekst vinden wij in Woltersum op twee blokken in de hervormde kerk, namelijk „KERKBLOK 1831” en „ARMENBLOK 1840” (fig. 8); in Oene „JACOB DALHUYZEN 1797” (fig. 45); in Norg „A^o 1661/A*1” (fig. 21); in Roswinkel „VOOR DE KERK” (fig. 20); in Rhenen op het blok dat vroeger in de Cunerakerk stond en thans prijkt in het Streekmuseum „Gemaakt toen A. W. Harding en H. H. Waarling diaken waren 1827” (fig. 12). Deze tekst moet betrekking hebben op een reparatie of wijziging van het blok nl. het aanbrengen van de blikken trechter; het blok zelf zal minstens anderhalve eeuw ouder zijn. Tot slot de tekst van een niet meer gebruikt blok in de r.k. kerk te Limbricht „O Gott bedenck den Armen”, 1655”, „w s” en een IHS monogram (fig. 30).

Een interessant middeleeuws voorbeeld is te vinden in de r.k. kerk te Andenne in België (fig. 67). De woorden „truncus s.begge” verwijzen hier namelijk naar het altaar, waarbij het blok geplaatst is.

³² Vincent J. M. Eras, *Over sleutels en sloten*, Amsterdam 1943. — Vincent J. M. Eras, *Sloten en sleutels door de eeuwen heen*, 1941.

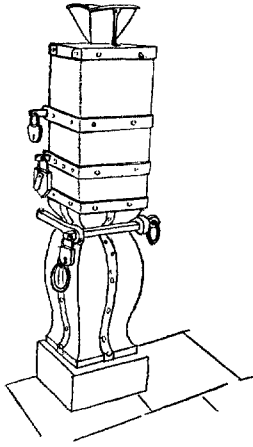

Fig. 34. Eext.

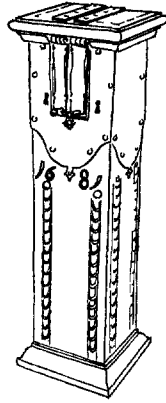

Fig. 35. Tjamsweer.

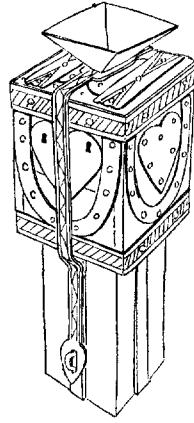

Fig. 36. Dorkwerd.

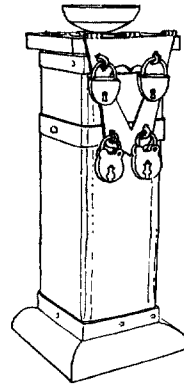

Fig. 37. Vries.

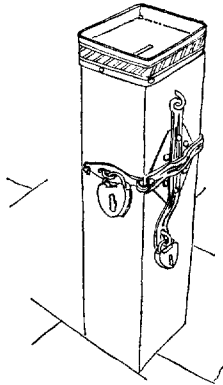

Fig. 38. Oostum.

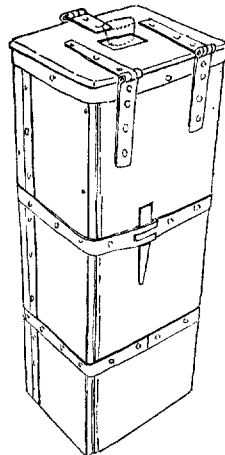

Fig. 39. Sebaldeburen.

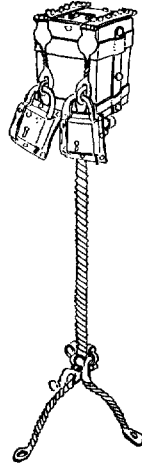

Fig. 40. Odoorn.
(thans Prov. Drents
Museum, Assen).

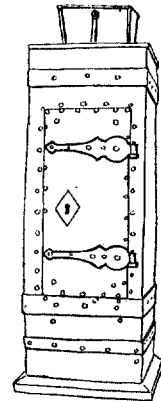

Fig. 41. Eenrum.

Bij gebrek aan een jaartal, kan de ouderdom in sommige gevallen met enige vrijmoedigheid worden ontleend aan het bouwjaar van een nieuw gestichte kerk. Zulke voorbeelden vindt men bijvoorbeeld in Eext, 1841 (fig. 34); Nieuw Scheemda, 1661, en Sebaldeburen, 1807 (fig. 39).

Versiering

Verscheidene blokken danken hun schoonheid aan een goede architectonische vormgeving. Bij slechts enkele is er sprake van echte opsmuk zoals te Oosterwijtwert (fig. 9), waar de paalvormige schacht is versierd met opgelegde siertrossen. In Noordlaren vinden wij ingekerfde zonen ster motieven (fig. 18) en in Limbricht (fig. 30) voluten, boogfriesjes en een fraai gotisch sierschrift. In Groningen en Drenthe treft men enige keren het hartmotief verwerkt in ijzer aan (fig. 22 en 36).

Over het geheel genomen zijn de offerblokken in ons land, wat de versiering betreft, niet opzienbarend. Of dit altijd het geval is geweest, valt te betwijfelen; in de middeleeuwen had men in elk geval de behoefte zaken, die de religie betroffen, suggestief uit te drukken. En daartoe hoorde zeker de offercultus. Zo er in de protestantse landen al behoefte mocht bestaan de blokken met beelden te versieren, dan kwamen daarvoor geen heiligen in aanmerking. In landen waar men het Lutheranisme was toegegaan en waar de kerkinterieurs wat rijkdom betreft enige gelijkenis vertonen met katholieke interieurs vindt men uitbeeldingen van bedelaars en van bijbelse figuren als Bartimeus (fig. 71) en Lazarus (fig. 61). Zo heeft de kerk in Bad Oldesloe in Sleeswijk-Holstein een blok, waarvan het ondereinde verloren is gegaan, voorstellende een bedelaar met bedelnap, daterend uit 1590 (fig. 60). In Seester en Uetersen in dezelfde landstreek bezitten de evangelische kerken elk een offerblok gedragen door de figuur van Lazarus. Het blok te Seester (fig. 61), daterend uit 1613, is in tegenstelling tot de andere vergezeld van twee, de wonden likkende honden. Beide blokken moeten uit hetzelfde atelier afkomstig zijn³³. Een Bartimeusfiguur wordt aangetroffen in de kerk te Hauho in Finland. Het is een vrijstaand beeld met een offerbus in de hand (fig. 71). Over dergelijke „offerpoppen” is van de hand van de Finse auteur en fotograaf Marcus Leppo een fraai

geïllustreerd boekje³⁴ met een Engelse samenvatting verschenen. Het vermeldt het bestaan van ongeveer honderd exemplaren, in hoofdzaak voorkomend in het midden-westen van het land, die voor het merendeel zijn ontstaan in de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw. In de regel stellen de fraai opgeschilderde poppen keurig geklede collectanten voor of invalide soldaten, die hun verwonding opliepen in een der oorlogen tegen Rusland. De beelden met een geldgleuf in de borst staan doorgaans tegen de buitenkant van de kerk naast de ingang. Ook Zweden bezit een aantal van dergelijke poppen, waarvan sommige zijn uitgerust met een soort inkasseer-mechaniek. Een mogelijk voor-reformatorisch offerblok, dat oorspronkelijk langs de kant van de weg heeft gestaan, bevindt zich in het Nordiska Museet te Stockholm³⁵ (fig. 72). Het is afkomstig uit Skellefteå en bestaat uit een paal met dakje, een aangehechte bus en een beeld van een priester(?) daarboven.

Kleur

Dat veel blokken geen aandacht opeisen is vaak te wijten aan de saai veelal in de vorige eeuw aangebrachte kleuren. Niet zelden bederven ze het uiterlijk doordat het onderscheid tussen houten en ijzeren onderdelen niet „uit de verf komt”.

Bij oudere restauraties heeft men vaak de verflagen verwijderd zonder te letten op resten van de oorspronkelijke beschildering. Men wilde het eikehout laten zien en vergat daarbij, dat dit materiaal met zijn fraaie uiterlijk gedurende lange tijd de meest verwerkte en gemakkelijkst verkrijgbare harde houtsoort geweest is en dus niet iets apart. Het werd als regel geleverd, zoals ook blijkt uit de meerdere over elkaar liggende kleurlagen, die dikwijls op oudere offerblokken gevonden worden.

Het offerblok in de middeleeuwse kerk te Didam³⁶ (fig. 26; verdwenen na overdracht van het gebouw aan de r.k. parochie in 1953) was beschilderd in de geijkte marmer-imitatie en zo iets is ook te zien bij twee offerblokken in de hervormde kerk te Welsum (fig. 51). Het blok in Norg (fig. 21) is vanaf 1661 achterenvolgens bedekt geweest met de kleuren zwart, rood en een 19de-eeuwse houtimitatie (bruin-geel). De beide Woltersumse blokken (fig. 8) hebben

³³ Otto Schmitt, *o.c.*, 388-390.

³⁴ Zie n. 14.

³⁵ Gösta Berg, „Om Fattigbössor”, *Tidskrift för Fattifvård*, 1 (1941).

³⁶ *Voorloopige Lijst der Ned. monumenten van geschiedenis en kunst*, IV, Gelderland. Den Haag-Utrecht 1917.

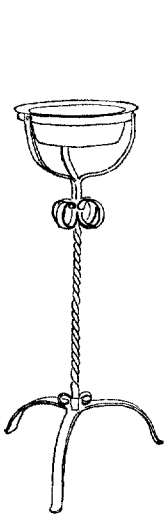

Fig. 42. Beetsterzwaag.

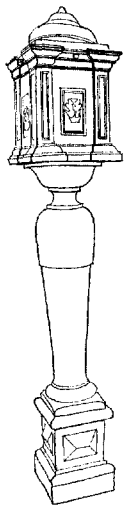

Fig. 43. Amsterdam, oud Burgerweeshuis.

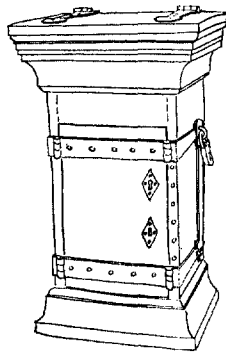

Fig. 44. Huizinge.

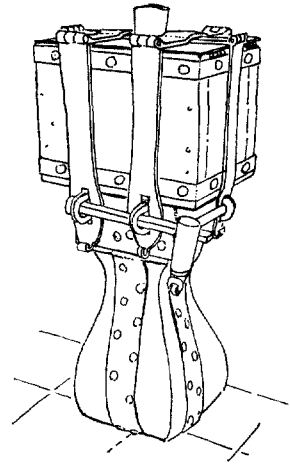

Fig. 45. Oene.

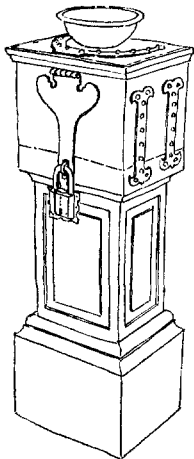

Fig. 46. Ten Boer.

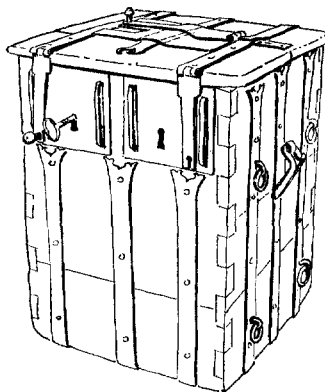

Fig. 47. Arnhem, Nederl. Openlucht Museum.

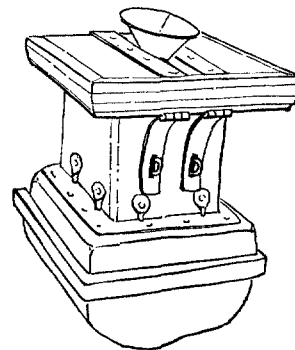

Fig. 48. Krewerd.

een zwarte voet; het plaatijzeren bovendeel van het ene blok is ook zwart, het andere daarentegen wijnrood. De tekst in punteerschrift is ingevuld met druppels witte verf. Het blok uit Sebaldeburen (fig. 39) is wit. Het onlangs herstelde blok te Noorddijk (fig. 17), dat voor het herstel zwart van uiterlijk was, toont nu weer de oude kleuren donkergroen voor het hout en zwart voor het ijzer. In dit geval moest een keuze worden gemaakt. Eronder bevond zich zowel op het hout als op het ijzer een geelachtig groene laag, wellicht grondverf. Erboven zat zeer donker groen op het hout en een soort verguldsel op het ijzer en daaroverheen de laatste zwarte laag, die verwijderd werd.

Groepen en uiteenlopende modellen van offerblokken. Andere houten voorwerpen voor het bewaren van geld

De opvallendste reeks wordt gevormd door zes blokken in Drenthe. Het zijn goed uitgevoerde stukken, die wat het bovendeel betreft praktisch dezelfde detaillering hebben. Dit is des te merkwaardiger, omdat de vormen gezien de datering in meer dan anderhalve eeuw nauwelijks veranderd zijn. Met behulp van de jaartallen die op de deksels zijn gegraveerd komen wij tot de volgende chronologische reeks: Gieten 1681, Gasselte ? (fig. 32), Rolde 1696, Anloo 1716 en Borger 1833 (fig. 33). Het enige verschil onderling bestaat uit de wijze van opstelling. Op die te Borger na zijn ze alle in de vloer geplaatst (geweest). Verwant aan deze reeks is het slanker uitgevoerde blok te Eext (fig. 34), dat niet ouder kan zijn dan de in 1841 nieuw gestichte kerk. De bak is hier echter niet met ijzeren banden omgeven maar omtrokken met plaatwerk. Van rijksbouwmeester C. H. Peters, die veel getekende bouwkundige notities heeft nagelaten, bewaart het Provinciaal Museum te Assen twee schetsen van offerblokken. De ene is gemaakt te Eext, en de ander draagt bij een en dezelfde tekening de namen Anloo en Gasselte. De schetsen dateren uit 1918. Het Anloër blok heeft op papier niet dezelfde gedaante als in werkelijkheid; de ingekorte voet rust nu op een dikke afgeronde plaat van eikehout. Mogelijk is de reparatie van de voet uitgevoerd na 1918 of heeft de tekenaar achteraf in twijfel gestaan, waar het betrokken blok zich precies bevond. Hoe dan ook, bij de

³⁷ Het blok te Oene mist kennelijk het basement. Het blok te Ten Boer heeft in 1965 opnieuw een basement gekregen.

restauratie van het kerkgebouw in de jaren 1936-'44 heeft men van de tekening geen gebruik gemaakt.

In de provincie Groningen bevinden zich enkele slanke samengestelde blokken met uitneembare binnenbak. Bij de offerblokken in de hervormde kerken te Nuis en Niebert kan de geldopening bovenin tevens houvast bieden om de binnenbak uit het blok te lichten, waarna hij door een gat in de zijkant kan worden geleegd. In het naburige Sebaldeburen had het nog aanwezige blok (fig. 39) een binnenbak die met een eigen trechter stak door een gat in het deksel van het blok.

Onder de modellen van uiteenlopend karakter willen wij allereerst noemen twee offerkistjes, die aan een massieve houten voet zijn bevestigd met behulp van afsluitbare overslagen (Oene, fig. 45), respectievelijk met dergelijke overslagen en sierstrips (Ten Boer, fig. 46)³⁷. En verder „meubeltjes” op vier poten, zoals het classicistische offerblok in Oirsbeek (fig. 52) en het buikige „kastje” in Denekamp (fig. 50)³⁸.

Twee offerkistjes met twee poten aan de voorzijde en met de achterkant steunend in de muur flankeerden tot aan de restauratie de kansel van de hervormde kerk te Welsum (fig. 51), een opstelling, die helaas niet is gehandhaafd. Een der blokken is zelfs in het geheel niet meer opgesteld. In de kerken te Feerwerd en Saaksum staan aan het oosteinde van de kerkzaal twee kistjes; één voor de kerkvoogdij en één voor de diakonie. In Saaksum zijn ze links en rechts van de voorlezerstrap geplaatst.

Het offerblok in de kerk te Krewerd (fig. 48) heeft de vorm van een plaatijzeren offerbus, vastgemaakt op een eiken blok dat met behulp van een rondgaande ingemetselde ijzeren staaf aan de doksaalmuur is bevestigd. In het ijzeren deksel zit een tamelijk grote ijzeren trechter.

Verder wil ik hier de aandacht vestigen op een aantal voorwerpen voor het bewaren van geld, die geen relatie hebben met het traditionele offerblok. Zo bevindt zich in de hervormde kerk te Delden een kist (fig. 49), die behalve twee ijzeren trechtertjes in het deksel³⁸ aan de voorkant een paar ijzeren platen heeft met ventilatiegaten. Waarschijnlijk werd de kist tevens gebruikt voor het bewaren van brood voor de armen. Het Openluchtmuseum te Arnhem bezit een uit de handel

³⁸ E. H. ter Kuile, *Twente = De Ned. monumenten van gesch. en kunst* IV, Den Haag 1934, 34. De datering van XVI lijkt mij te vroeg; m.i. komt daarvoor pas de 17de eeuw in aanmerking.

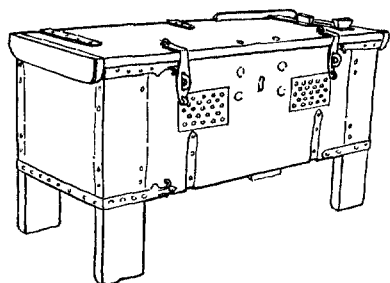

Fig. 49. Delden.

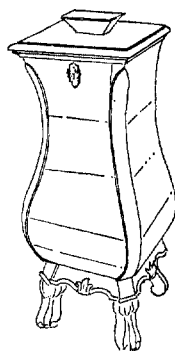

Fig. 50. Denekamp
herv. kerk.

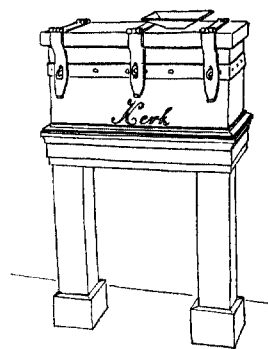

Fig. 51. Welsum.

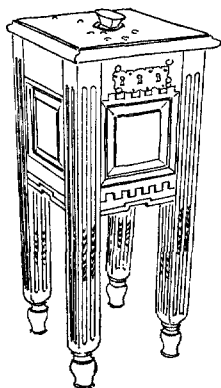

Fig. 52. Oirsbeek.

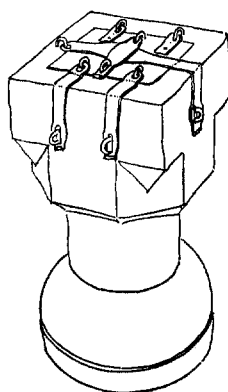

Fig. 53. Den Ham
(gereconstrueerd).

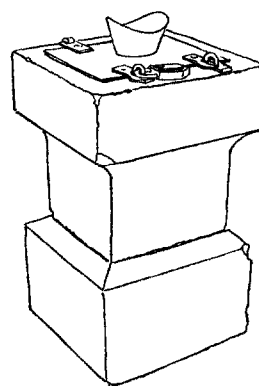

Fig. 54. Borne.

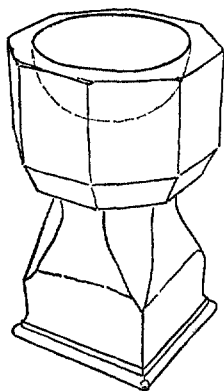

Fig. 55. Weerselo.

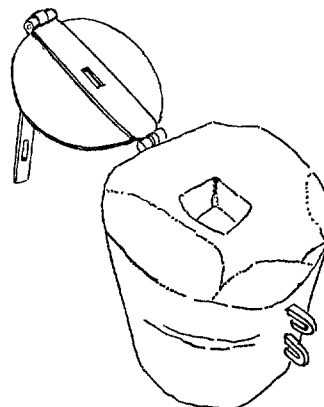
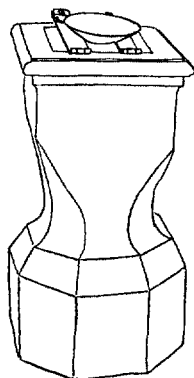

Fig. 56. Overasselt,
St.-Walricuskapel.

verkregen kubusvormige kist (fig. 47), oorspronkelijk voorzien van vijf gleuven. Een uitneembare binnenkist met evenveel vakken of afzonderlijke bakjes zullen het geheel oorspronkelijk hebben gecompleteerd. Een kist met meervoudige opberging vinden wij ook in het museum „de Waag” te Deventer. Deze uit de Bergkerk afkomstige kist heeft twee in elkaars verlengde liggende deksels met elk twee trechters.

Onder de weinige antieke voorwerpen, die de r.k. kerk te Gennep overhield na de oorlog van '40-'45, bevindt zich een kastje met twee boven elkaar geplaatste deurtjes. In het bovenblad zitten een paar trechters, waaronder een opvangbakje moet worden gedacht met een leren bekleding tegen hinderlijk geldgerinkel.

Nog een voorbeeld van een „meubeltje” is te vinden in de hervormde kerk te Noordeloos in de vorm van een horizontaal kastje aan de muur bij de kansel.

Offerblokken van metaal

Behalve offerblokken uit hout is er ook nog een klein aantal, waarvoor alleen metaal of steen is gebruikt. Zo staat er binnen het doophek van de hervormde kerk te Eenrum een ijzeren kastje met een zijdeur en een grote trechter (fig. 41), dat qua vorm een vertaling is van een eenvoudig uitgevoerd houten offerblok.

De mogelijkheden van ijzer zijn beter benut bij een offerbus op drievoetstandaard in het Provinciaal Museum te Assen (fig. 40), die afkomstig heet te zijn uit de hervormde kerk te Odoorn (na brand in 1875?)³⁹. De bus wordt gesloten met twee nog zeer oude hangsloten en een kastsloot, verwerkt in het deksel. De standaard heeft een getorste vorm en de drie voeten konden, te oordelen naar de ingeboorde gaten, aan de vloer worden bevestigd. Het onderstel van de bus is verwant aan de gebruikelijke standaards voor koperen doop- of collecteschalen (fig. 42).

Ingemetseld in de koormuur van de hervormde kerk te Holwierde bevindt zich een kluisje, dat anders dan latere brandkasten kan worden gevuld met behulp van een gleuf, waarop een trechter zit.

Een bijzonder mooie „gegoten koperen arm-bos” is in 1970 in het kader van de restauratie van het Oud Burgerweeshuis opnieuw opgesteld buiten de poort van dit gebouw aan de Kalver-

straat (fig. 43), waar zij tot 1828 gestaan had, zoals ook blijkt uit een tekening in de collectie van de Gemeentelijke Archiefdienst, toegeschreven aan Gerrit Lamberts (1776-1850)⁴⁰. Volgens mededeling van drs. J. F. van Agt zijn zulke koperen offerblokken ook te vinden in de Portugese synagoge van Amsterdam. In een stad waar men uitstekend de kunst verstond om klokken, kanonnen en hekpalen te gieten, leverde de vervaardiging van zulke fraai gevormde werkstukken geen problemen op. Ook het Protestantse Weeshuis te Hoorn bezit een dergelijk offerblok, van gedreven brons met voorstellingen van weeskinderen en het stadswapen⁴¹.

Offerblokken van steen

Behalve de zandstenen offerblokken in de hervormde kerken in de Overijsselse plaatsen Den Ham en Borne, waarover Rientjes heeft geschreven¹, is er in hetzelfde gewest nog een zandstenen offerblok in de hervormde kerk te Weerselo. De blokken van Den Ham (fig. 53) en Weerselo (fig. 55) hebben oorspronkelijk een heel andere bestemming gehad. De eerste was namelijk van ouds een doopvont en de tweede een wijwatervat. In Weerselo werd het wijwatervat op zijn kop gezet, zodat het achtkante bekken met de halfronde kuip als voet ging fungeren. In de naar boven gerichte oorspronkelijke voet werd een bak uitgekapt, terwijl er een welprofiel langs de nieuwe bovenrand werd aangebracht. De bak werd afgesloten met een scharnierend deksel met trechter. In Den Ham heeft men iets dergelijks gedaan met het doopvont. Hier werd het bassin, dat tot voet ging dienen tot even boven de bodem ingekort en in omtrek verkleind. De ingekapte bak in de oorspronkelijke voet kreeg een afsluitdeksel met twee elkaar kruisende overslagen met hangsloten, terwijl de geldgleuf met een eigen afsluitkap werd uitgerust. Tijdens de torenrestauratie in 1930 viel de aandacht op dit blok met als gevolg helaas, dat het na restauratie van de kerk opnieuw de functie kreeg van doopvont. Dit ging gepaard met een rigoreuze „herstelbehandeling”, waarbij door opkappen niet alleen de verflaag verdween, maar ook de oorspronkelijke „slag”, terwijl zelfs architectonische vormen als hoeken en overgangspiramiden werden afgeschuind. Ook de blokken te Weerselo en Borne hebben jammer genoeg

³⁹ Volgens de *Voorl. Lijst van Drenthe* is het blok afkomstig uit de hervormde kerk van Zweelo.

⁴⁰ B. de Ridder, „Herinneringen aan het Oud Burgerweeshuis”, *Ons Amsterdam* 22 (1970), 44-45.

⁴¹ Herma M. van den Berg, *Westfriesland, Tessel en Wieringen = De Ned. monumenten van gesch. en kunst* VIII 2, Den Haag 1955, 150 en afb. 138.

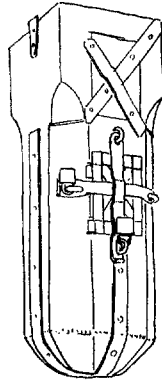
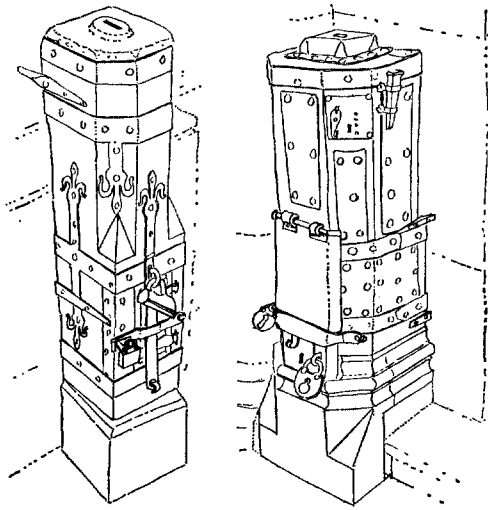

Fig. 57-59. Freiburg i. Br.

Fig. 60. Bad Oldesloe (D.).

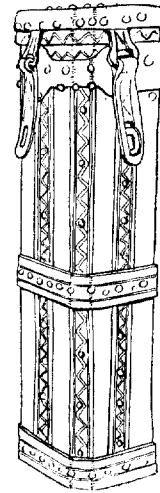
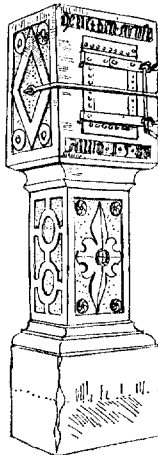
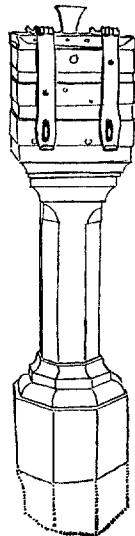
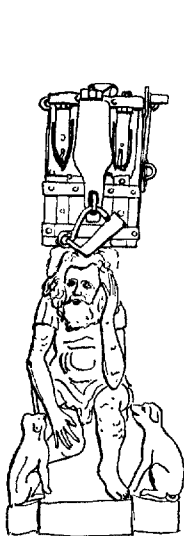

Fig. 61. Seester (D.).

Fig. 62. Kranenburg (D.), Fig. 63. Sandebeck (D.).

Fig. 64. Enge (D.)
Heimatmuseum.

door ophakken hun verflaag en oorspronkelijke buitenhuid verloren. Het offerblok te Borne (fig. 54) moet er oorspronkelijk ongeveer net zo hebben uitgezien als het blok in de kerk van de Belgische plaats Hamois (fig. 69), maar door geweld is het ernstig verminkt geraakt en vervolgens bijgewerkt. De steel, die van de voet was afgebroken, werd van anderen afgevlakt om opnieuw te kunnen worden geplaatst. De bak werd van boven verlaagd en verder uitgehakt. Het ijzerwerk van de blokken in Den Ham, Weerselo en Borne heeft geen uitgesproken dateerbare trekken. Wel kunnen wij aannemen, dat het vermoedelijk laatmiddeleeuwse steenhouderswerk in het begin van de 17de eeuw is bijgewerkt.

De ruïne van de St.-Walricuskapel te Overaselt in het land van Maas en Waal herbergt een granieten blok, rond van doorsnede en naar onderen taps toelopend (fig. 56) met een ingekapt bakje, dat door de hardheid van het materiaal van minimale afmetingen is gebleven. De ouderdom ervan valt moeilijk te schatten.

Tenslotte wil ik hier de aandacht vestigen op een ingemetselde reliëfplaat van Naamse steen, in de gevel van de voormalige Stadsschool aan de Kerkstraat te Venlo (fig. 74). Deze stenen plaat, opgegraven tijdens de verbouwing in 1926⁴² en afkomstig van het vroegere weeshuis, draagt de voorstelling van een man, die kinderen van kleinen voorziet, en een tekst, die de voorbijganger moest bewegen om giften in een bus of offerblok te storten.

OVERZICHT

Overzicht van houten offerblokken in Nederland, uitgevoerd als een staande balk of in vorm daarvan afgeleid. De eeuwen aangeduid in Romeinse cijfers. De plaatsnaam verwijst doorgaans naar de oude dorpskerk. Voor aanvullingen houdt de schrijver zich aanbevolen. Het overzicht maakt geen aanspraak op volledigheid.

Groningen⁴³

Adorp 1667?, Baflo XVII, Den Andel⁴⁴ XVII, Dorkwerd XVII, Godlinze XVIII, Haren XVIII, Hoogkerk XIX-1967, Hornhuizen 1840?,

Kloosterburen 1843?. Leens (2 stuks) XVII en XVIII, Mensingeweer (2 stuks) 1769? en XVII, Middelbert 17(6?)9, Middelstum XIX, Niebert ± 1750, Niekerk (Ulr.) (2 stuks) ± 1800 en XIX, Niezijl 1661?, Nieuw Scheemda 1661, Noorddijk XVII, Noordlaren XVI?, Nuis XVIII, Oosternieland XIX, Oosterwijtwerd XVII, Oostum XVIII, Oude Pekela 1686?, Pieterburen XVII, Saaksumhuizen XVII, Sebaldeburen 1807?, Solwerd XIX, Spijk (2 stuks) eind XIX, Ten Boer (2 stuks) XVIII en XIX, Ter Apel (2 stuks) XVII en XIX, Thesinge 1795, Tjamsweer 1681, Ulrum (2 stuks) XVIII, Vierhuizen 1845?, Wagenborgen XVIII, Warffum XVII, Warfhuizen XVII, Winsum 1692 en XVIII, Zandeweer XVII, Zuidwolde ± 1800, Zuurdijk XVII-1918.

Drenthe

Anloo 1716, Borger 1833, Eext 1841?, Gasselte ± 1700, Gieten 1681, Norg 1661, Oud Schoonebeek (2 stuks) XVIII, Peize XVIII, Roden XVIII, Roderwolde XVIII, Rolde 1696, Roswinkel XVIII, Vries XVIII.

Overijssel

Bloksijl (2 stuks) XVIII, Denekamp midden XVIII, Welsum (2 stuks) ± 1840.

Gelderland

(Didam 1664), Hengelo, Oene 1797, Steenderen XVII, Terborg⁴⁵ XVII, Warnsveld XVII, Zevenaar midden XVII, Zutphen Walburgskerk (2 stuks) XVII en XIX.

Utrecht

Jaarsveld ± 1600, Rhenen⁴⁶ XVII.

Zuid-Holland

Nootdorp XVIII, Zoetermeer 1625.

Zeeland

Brouwershaven XVII.

Limburg

Ittervoort XVIII, Limbricht 1655, Oirsbeek XVII.

⁴² J. Bloemen, in *De Maasgouw*, 41 (1926), 48.

⁴³ Zie ook: K. T. Meindersma, „Offerblokken in Groningerland”, *Cultuureel Maandblad Groningen*, 11 (1969), 77-84.

⁴⁴ Dit offerblok bevindt zich in het Prov. Museum

te Groningen.

⁴⁵ Dit offerblok bevindt zich in het Stedelijk Museum te Zutphen.

⁴⁶ Dit offerblok bevindt zich in het Streekmuseum te Rhenen.

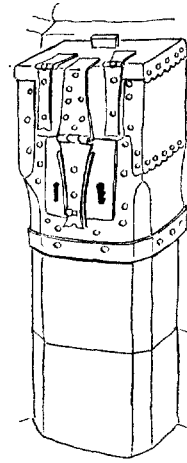
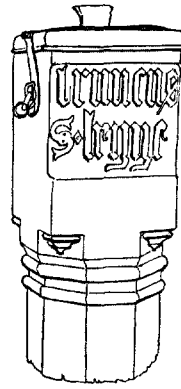
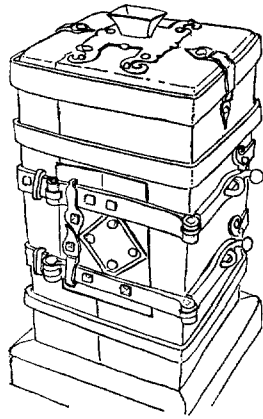
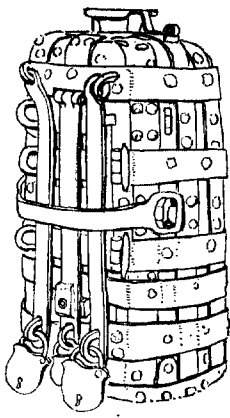

Fig. 65. Elmshorn (D.).

Fig. 66. Sillenstede (D.).

Fig. 67. Andenne (B.).

Fig. 68. Oudenaarde (B.),
St.-Walburgiskerk.

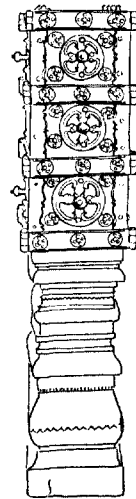
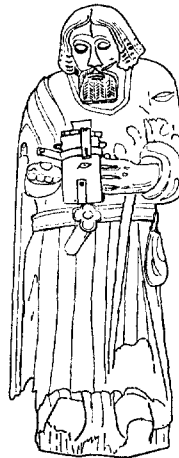
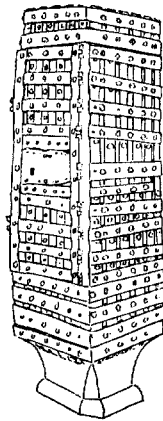
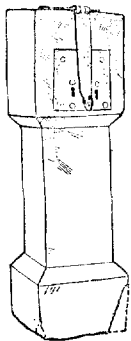

Fig. 69. Hamois (B.).

Fig. 70. Bjernede
(Denem.).

Fig. 71. Hauho
(Finl.).

Fig. 72. Skellefteå
(Zweden).

Fig. 73. Rouen,
Musée de Ferronnerie.

VERANTWOORDING

Tekeningen voor fig. 2 t/m 74 van de schrijver naar foto's van het Liturgisch Instituut van de Rijksuniversiteit te Groningen, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, het Provinciaal Museum te Assen, het Ned. Openlucht-Museum te Arnhem, het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium te Brussel, het Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein te Kiel, National Museet te Kopenhagen, Nordiska Museet

te Stockholm, C. Schenk te Freiburg i. Br., de auteur en anderen.

Dr. R. Steensma, wetenschappelijk medewerker aan het Liturgisch Instituut te Groningen was behulpzaam bij het opsporen van schriftelijke bronnen.

Het opstellen van de lijst van offerblokken in Nederland is mogelijk gemaakt door de hulp van enkele provinciale kerkelijke bureaus van de Hervormde Kerk, van plaatselijke kerkelijke autoriteiten en vele anderen.

Fig. 74. Stenen plaat, afkomstig van het vroegere Weeshuis te Venlo. Ingemetseld in de gevel van de voormalige stadsschool aan de Kerkstraat.

SUMMARY

OFFERTORY-BOXES IN THE NETHERLANDS

It is not known when the first offertory-boxes were placed in churches, but a rather early date is indicated by a papal decree of 1213 concerning the placement of offertory-boxes for the collection of money for the Crusades. In the late Middle Ages they were to be found near entrances and altars, but later they were temporarily removed from many Protestant churches because they recalled such abuses as the trade in indulgences.

Most of the offertory-boxes in the Netherlands are found in the provinces of Groningen and Drenthe. The oldest examples were made by hollowing out a section of a thick wooden pole. The later forms are as a rule derived from this oldest type, but in the eighteenth and nineteenth centuries some were made by nailing separate parts together, and the function began to approach that of a strong-box more and more closely. The number of offertory-boxes made exclusively of stone or metal was small.

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag

Penningmeester G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkhof 22, Utrecht

Drs. C. Boschma, Dr. W. C. Braat, Ir. P. van Dun, Prof. Dr. C. J. A. C.

Peeters, Mr. H. E. Phaff, Drs. Meta A. Prins-Schimmel, Jbr. Dr. C. G. G.

Quarles van Ufford, Dr. J. G. N. Renaud, Dr. R. Steensma,

Drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 25.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van de Ned. Museumvereniging *f* 15.—, voor verenigingen *f* 35.—, en voor studentleden *f* 10.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Utrecht.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Nederlandse Museumvereniging. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN